

DOSTON GULTOJI

Xalq dostonlari qadimiyatning buyuk bir ehsoni, o'zlari yaratilgan davrning umumiy dunyoqarashi, ayni paytda jonli an'anaviy ijod va ijro sharoitlarida xalq ruhining obyektiv holatini davrlararo ifodalab, mazmun va shakl jihatidan goh kengayib, goh torayib, ajdodlardan avlodlarga og'zaki ravishda yetib kelgan adabiy yodgorliklar hisoblanadi. Zero, ular xalq milliy tarixining afsonalar qobig'iga o'ralgan qahramonlik voqealarining o'ziga xos badiiy ifodasidir.

O'zbek xalq qahramonlik dostonlari ham asrlar davomida yaratildi va ularning eng yaxshi namunalari xalq san'atkorlari — baxshilar tomonidan jonli epik an'analarda og'zaki ravishda bizgacha olib kelindi. Bunday dostonlarning qadimiy ildizlari saklar, massagetlar, sug'diylar, xorazmiylarga mansub urug' va qabilalarning afsona va rivoyatlariga borib taqalsa-da, ularning kattagina qismi o'zbeklarning yagona xalq sifatida shakllanishida asos bo'lgan urug' va qabilalarda patriarxal-urug'chilik munosabatlarining yemirilishi va ilk feodal tuzumning yuzaga kela boshlashi davrlarida yaratilgan. Chunki ular xalqimizning o'zligini anglashining buyuk obidolari, uning yagona xalq sifatida shakllanish va birlashish sari tashlagan ulkan qadaminig she'riyat sohasidagi tengsiz namunalari sifatida yuzaga keldi. Dostonlar gultoji «Alpomish» xalqimiz yaratgan ana shunday epik she'riyat namunalaridan biri, balki birinchisidir.

«Alpomish» dostonida bir oila taqdiri tasviri misolida, taqdir taqozosi bilan bo'linib ketgan qadimiy bir o'zbek urug'ining qayta birlashishini badiiy aks ettirish orqali millat birligi g'oyalari, uning qahramonona shon-shuhrati, el-yurt farovonligi va oila baxti, vatan ravnaqi uchun kurash baralla kuylangan. Shu ma'noda ushbu doston xalqimizning uyg'oq xotirasidir. Shuning uchun ham bugun biz uni mustaqil rivojlanish davrida millat birligi va ma'naviy uyg'onishi, milliy g'urur va o'z-o'zini anglash ramzida aylangan doston sifatida baholamoqdami. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A. Karimov «Alpomish» dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan 1999-yil 6-noyabrda nutqida alohida ta'kidlaganidek: «Alpomish» — o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir...

Aslida, xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas bir doston bo'lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shohbaytidir. Bu mumtoz asarda tarix to'fonlaridan, hayot-mamot sinovlaridan omon chiqib, o'zligini yo'qotmagan xalqimizning bag'rikenglik, matonat, olijanoblik kabi ezgu fazilatlarini o'z ifodasini topgan»¹.

¹ Karimov I. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. — T.: «O'zbekiston», 2000. 8-tom, 78–80-betlar.

«Alpomish» dostoni xalqimiz orasida juda keng tarqalgan va asrlar davomida baxshilar tomonidan kuylab kelingan. Shu bilan birga u turkiy xalqlarning mushtarak dostoni hamdir. Uning namunalari o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, oltoy xalqlari epik an'alarida doston holida, tatar, boshqird xalqlari orasida esa, ertak va rivoyatlar tarzida, yana aniqrog'i, oraliq shaklda saqlanib qolgan hamda bu xalqlarning til xususiyatlariga ko'ra «Alpomish», «Alpamis», «Alpamis botir», «Alip-Manash», «Alpamsha», «Alpamisha va Barsin hiluv» kabi nomlar bilan yuritiladi. Shuningdek, Panjikent atroflari, Qashqadaryo viloyatining Vargonza, Jeynov qishloqlaridan o'zbek dostonchilik an'analari ta'sirida yuzaga kelgan hamda jiddiy transformatsiyaga uchragan tojikcha va arabcha variantlari ham yozib olingan. Yozma manbalar orqali bizgacha yetib kelgan o'rta asr o'g'uz eposi «Dada Qo'rqud kitobi»ning uchinchi bo'yi (dostoni) — «Bamsi Bayrak» o'zining syujet voqealari jihatidan «Alpomish»ga ancha yaqin turadi. Bir sujetdagi bir dostonning bir necha xalqlarda mavjudligi ularning milliy o'ziga xosligini inkor etmaydi. Chunki bu dostonlarning qadimiy tarixiy-hayotiy asoslari bir bo'lsa-da, ularning har biri keyingi taraqqiyotida o'zlari mansub xalqning epik an'analari doirasida rivojlandi, og'zaki ijod va ijro sharoitlarida yashashda davom etdi va faqat keyingi davrlardagina shunday sharoitlarda folklorshunolar tomonidan yozib olindi. Shuning uchun ham uning versiya va variantlariga ega bo'lgan har bir xalqning unga o'zining milliy episi sifatida munosabatda bo'lishi tabiiy bir holdir.

«Alpomish» dostoni milliy versiya va variantlarining fanda aniqlanishi va yozib olinishi bir vaqtda, bir xil davrda ro'y bergan emas. Masalan, dostonning qozoq va qoraqalpoq variantlari XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlarida yozib olinib, nashr etila boshlangan bo'lsa, o'zbek variantlari ancha kech, 20-yillarning boshlarida aniqlangan. Oltoy versiyasi esa, ikki variantda 1939 va 1957-yillarda yozib olingan. Yoki tojik versiyasi 1956–1957-yillarda to'rt variantda yozib olinib, 1959-yilda nashr etilgan bo'lsa, arabcha ertakni I. N. Vinnikov Qashqadaryo viloyati Jeynov qishlog'ida 1938-yilda yozib olgan. Eng ko'p yozib olingani qoraqalpoq va o'zbek versiyalaridir. Qoraqalpoq versiyasi sakkiz variantda, o'zbek versiyasi esa, o'ttizdan ortiq xalq dostonchisidan to'la holda, parcha, bayoni tarzda o'ttiz besh marta yozib olingan. Bu hisob dostonning O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti folklor arxivida saqlanayotgan nusxalarigagina tegishlidir. Bundan tashqari dostonning boshqa jamg'armalarda (masalan, San'atshunoslik institutida), shaxsiy arxivlarda saqlanayotgan notamom, parcha yoki bayoni tarzidagi variantlari ham mavjud.

«Alpomish» dostoni o'zbek variantlarining to'planishi, nashr etilishi va o'rganilishi tarixi g'oyatda qiziqarlidir. Bu o'zbek folklorshunosligining fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. 1922-yilning yozida birinchi o'zbek professori G'ozzi Olim Yunusov Turkiston Maorif komissariati Davlat ilmiy kengashining O'zbek bilim hay'ati yo'llanmasi bilan Sirdaryo va Samarqand viloyatlarida ilmiy safarda bo'ldi. Safar davomida u o'zbek shevalari va etnografiyasiga oid materiallar to'plash bilan bir qatorda Hamroqul baxshi

va Fozil Yoʻldosh oʻgʻlidan «Alpomish» dostonining bir qismini yozib oldi. Uning maʼlumotiga qaraganda, qoʻlyozma 50 sahifadan iborat boʻlgan. Gʻozi Olim Yunusov «Bilim oʻchogʻi» jurnalining 1923-yil 2–3-sonida kichik bir soʻz boshi bilan oʻzi yozib olgan nusxadan parchalar eʼlon qildi. Dostonning boshlanishidan Boysarining Kashalga koʻchishigacha boʻlgan qism Fozil Yoʻldosh oʻgʻli aytgan dostonidan («Bilim oʻchogʻi» jurnali, 39–44-betlar), Boysarining Kashalga kelganidan Alpomishning Barchinni izlab yoʻlga chiqishi va mozorotda tunashigacha boʻlgan voqealar Hamroqul baxshi kuylagan «Alpomish»dan (45–59-betlar) olingan. Gʻozi Olim yozib olgan variantning qolgan qismi maʼlum emas. U toʻplagan boshqa materiallar qatori «Alpomish» qoʻlyozmasi ham yoʻqolgan. «Bilim oʻchogʻi» jurnalida eʼlon qilingan parcha dostonning birinchi ommaviy nashri hisoblanadi. 20-yillarda «Alpomish» dostoni haqidagi mulohazalar asosan Gʻozi Olim nashri doirasida boʻldi. Masalan, professor Fitratning 1928-yilda nashr etilgan «Oʻzbek adabiyoti namunalari» kitobida mazkur nashrdan foydalanilgan. Unda Fozil Yoʻldosh oʻgʻlidan yozib olingan qism qayta nashr etilgan (33–40-betlar).

«Alpomish» dostoni 1926-yildan boshlab yetakchi xalq baxshilaridan toʻla ravishda yozib olina boshlandi. Dastlab shoir Abdulla Alaviy Toshkent viloyati Evalak qishloqlik Berdi baxshidan dostonning bir variantini yozib oldi. Bu variantdan bir parcha Fitratning yuqorida tilga olingan xrestomatiyasida (40–43-betlar), uning kattagina qismi Miyonbuzruk Solihov tomonidan 1935-yilda «Oktabrgacha boʻlgan oʻzbek ogʻzaki adabiyoti (folklor)» toʻplamida nashr etildi (86–145-betlar). Bu nusxani toʻla ravishda ushbu satrlar muallifi soʻzboshi bilan nashrga tayyorladi va u 1969 hamda 1999-yillarda ikki marta bosilib chiqdi. 1926-yilda mashhur folklor toʻplovchi Muhammadisa Ernazar oʻgʻli atoqli xalq shoiri Poʻlkan variantini yozib oldi. Hodi Zarifning maʼlumotiga qaraganda, bu variantning yozib olinish jarayoniga atoqli xalq shoiri Ergash Jumanbulbul oʻgʻli ishtirok etgan va uning ayrim oʻrinlari uning ogʻzidan yozib olingan. Mazkur satrlar muallifi folklorshunos Z. Husainova bilan hamkorlikda ushbu nusxani toʻla ravishda nashrga tayyorladi va u 1999-yilda nashr etildi. Shuningdek, A. K. Borovkov 1928-yilda Oʻratepa tumani Qayirma qishlogʻida yashovchi Mavlon Pirmat oʻgʻlidan dostonning mazmunini yozib oldi va uni 1956-yilda «Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi axborotlari»ning 11-sonida oʻzbek va rus tillarida nashr etdi (77–88-betlar).

Dostonning badiiy jihatdan eng mukammal varianti Fozil Yoʻldosh oʻgʻlidan 1928-yilda Mahmud Zarifov tomonidan yozib olingan nusxasi hisoblanadi. Uning birinchi qismi qisqartirilgan holda 1939-yilda Hodi Zarifning «Oʻzbek folklori» xrestomatiyasida (80–128-betlar) nashr etildi. Xuddi shu paytdan boshlab Fozil Yoʻldosh oʻgʻli variantidan parchalar maktab xrestomatiyalari, oʻquv qoʻllanmalari, turli toʻplamlarda muntazam ravishda nashr etilib kelinmoqda. Shuningdek, shu yili jiddiy qisqartirilgan holdagi Hamid Olimjon nashri ham yuzaga keldi. Shoir Hamid Olimjon dostonni nashrga tayyorlashda uni qariyb yarmiga qisqartirgan. Ammo bu qisqartirish shu darajada bilim va

san'atkorlik bilan amalga oshirilganki, bu holat dostonning yaxlitligiga putur yetkazmagan. Shoir doston matniga biron-bir so'z qo'shmagan, doston tilini tahrir qilmagan, balki undagi mavjud imkoniyatlardan mirishkorlik bilan foydalangan, ya'ni uzundan uzoq monolog va dialoglardan iborat she'riy matndagi badiiy zaif misralarni qisqartirish bilan doston syujeti voqealarini to'la saqlagan. Nashrga tayyorlovchi olti ming misraga yaqin matnni qisqartirgan bo'lsa-da, dostonni o'qish davomida bu narsa deyarli sezilmaydi. Shuningdek, shoir nashrga kattagina so'zboshi yozib, uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil etdi. Dostonning yaratilganligiga 1000 yil to'lganligi haqidagi dastlabki mulohazalar ham Hamid Olimjonga tegishlidir. Shuning uchun ham bu nashr madaniyatimiz tarixida katta voqea bo'ldi va xalq dostonlarini nashr etishdagi ijobiy tajriba sifatida o'z ahamiyatini hanuz yo'qotgan emas.

1957–1958-yillarda marhum Hamid Olimjon nomidan dostonning ikkinchi va uchinchi nashrlari chop etildi. Ammo bu nashrlarda «asarning umumiy sujeti va asosiy g'oyaviy yo'nalishi bilan organik bog'liq bo'lmagan, ekspluatator sinf mafkurasining ta'siri ostida buzilgan yoki sun'iy ravishda kiritilgan ba'zi so'zlar, iboralar, asarning xalqchilik asosiga zid bo'lgan ayrim tasodifiy hodisalardan dostonni tozalash» bahonasida Hamid Olimjon erishgan yutuqlarga barham berildi, matnga toqat qilib bo'lmas darajada qo'l urildi, doston tili o'rinsiz ravishda tahrir qilindi va bu bilan g'ayriilmiy yo'l tutildi. Chunonchi, dostonda «Ko'zi quralayday bo'lib» degan juda chiroyli misra bor. Bu misra o'rinsiz ravishda «Quralay ko'zi cho'g'day bo'lib» tarzida «tahrir» qilingan. Bu bilan doston tilidagi tabiiylikka zarar yetkazilgan, qofiya tizimi buzilgan (oyday-toyday-boyday-quralayday, ammo cho'g'day emas). Yoki «Bir kalmani jary qaytar, Qorajon» misrasi «Bir so'z aytib ko'nglin ko'tar, Qorajon» tarzida buzib berilgan. O'rinsiz qisqartirishlardan tashqari bunday o'zgartirish va tahrir qilish hollari uch yuzdan oshib ketadi. Shu raqamning o'ziyoq, doston matniga qanchalik qo'l urilganligini ko'rsatib turibdi. Bu narsa o'z vaqtida ilmiy jamoatchilikning jiddiy e'tirozlariga sabab bo'lgan edi. Shuning uchun ham dostonning eng mukammal nusxasi bo'lgan Fozil Yo'ldosh o'g'li variantini to'la ravishda kitobxonlarga yetkazish dolzarb vazifa bo'lib kelmoqda edi. Bu ishga kamina o'zbek folklorshunosligining asoschisi, atoqli olim va murabbiy Hodi Zarif (1905–1972) bilan hamkorlikda 1964-yilda kirishgan edi. Ammo uning birinchi qismini tugallash bilan ish to'xtab qoldi. Bunga 1968-yildan «Bulbul taronalari» (Toshkent, 1971–1973) besh jildligini nashrga tayyorlashga kirishish va ustozning vafoti sabab bo'ldi. Keyinchalik kamina ishni nihoyasiga yetkazdi va u ayrim qisqartishlar bilan 1979-yilda «O'zbek xalq ijodi» ko'p jildligi silsilasida nashr etildi. 1985-yilda qayta bosilib chiqdi. 1987-yilda yana biroz qisqartirilgan holda «Maktab kutubxonasi» seriyasida chop etildi. Uning nisbatan to'la nashri 1992–1993-yillarda ikki jildda amalga oshirildi.

Hamid Olimjon nashri asosida shoir L.M. Penkovskiy dostonni rus tiliga tarjima qildi. Bu tarjima 1949-yilda Toshkent va Moskvada M.Shayxzoda va

V.M. Jirmunskiylar so'zboshilari bilan alohida-alohida kitoblar tarzida bosilib chiqdi. Keyinchalik L.M. Penkovskiy doston tarjimasini qaytadan ko'rib chiqib, biroz to'ldirdi. Bu tarjima Toshkent (1958, 1974, 1998), Moskva (1958, 2009), Leningrad (1982) shaharlarida qayta-qayta nashr etildi.

Doston variantlarini yozib olish ishlari 30–40-yillarda ham davom ettirildi. Jumladan, 1937-yilda Yusuf Sultonov Qo'qonning Beshkapa qishlog'ida yashovchi Bo'ri baxshidan, 1938-yilda Shamsi Murodov Qiziltepa tumanini Kenagas qishlog'ida yashovchi Saidmurod Panoh o'g'lidan, 1944-yilda Mansur Afzalov Nurota tumanining Qo'tir qishlog'ida yashovchi Bekmurod Jo'raboy o'g'lidan doston variantlarini yozib oldilar. 1940-yilda Munisxon Toshpo'latova qiziltepalik Saidmurod Panoh o'g'li variantidan parchalar, 1945-yilda Qosim Muhammedov Sherobod tumanining Chig'atoy qishlog'ida yashovchi Mardonaqul Avliyoqul o'g'li variantining ikkinchi qismini yozib oldilar. 1951-yilda Oxunjon Sobirov atoqli xalq dostonchisi Islom shoir variantining mazmunini yozib oldi. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, qiziltepalik Saidmurod Panoh o'g'li variantini yozib olgan Shamsi Murodov o'sha paytda o'n uch yoshda bo'lgan va oltinchi sinfda o'qigan. Buni o'ziga xos jasorat deb baholash mumkin. Afsuski, bu talantli yigitcha Ikkinchi jahon urushi jangohlarida mardlarcha halok bo'ldi. Shamsi Murodov qo'lyozmasini ushbu satrlar muallifi so'z boshi bilan nashrga tayyorladi va u 1972-yilda «Odilxon» kitobi tarkibida, 2000-yilda «Yodgor» dostoni bilan birgalikda chop etildi. Shuningdek, Bekmurod Jo'raboy o'g'li varianti ham 1999-yilda bosilib chiqdi.

«Alpomish» dostoni nafaqat og'zaki ravishda, balki Hamid Olimjon nashri orqali ham xalqimiz orasiga keng tarqalganligiga, maktablar va oliy o'quv yurtlari o'quv dasturlari hamda darsliklaridan munosib o'rin olganligiga, uning motivlari asosida dramalar va teatr spektakllari yaratilganligiga qaramay, A. Abdunabiyev va A. Stepanov kabi «tanqidchilar» ham topildiki, ular 1952-yilda «Правда Востока» gazetasi va «Звезда Востока» jurnalida e'lon qilgan maqolalarida dostonni xalqqa qarshi, reaksiyon asar sifatida baholadilar. Shu yilning mart oyi oxirida O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti hamda Yozuvchilar uyushmasining birgalikda o'tkazgan kengashi ham dostonning g'oyaviy mazmunini buzib, uni «Qonli urushlarni ko'klarga ko'tarib maqtovchi, xon va beklarning talonchiligi va ularning kambag'al xalqqa o'tkazgan zulmini dabdaba bilan kuylovchi, millatchilikni targ'ib qiluvchi, xalqqa qarshi asar», — deb baholadi. Shu tariqa xalqimizning bu sevimli dostoni qatliom qilindi, uni o'qish, o'qitish man etildi.

Ammo sofdil, haqiqiy folklorshunoslar bunday g'ayri ilmiy baho bilan kelisha olmadilar. Hodi Zarif, Mansur Afzalovlar 1954-yildayoq epos masalalariga bag'ishlab Moskvada o'tkazilgan kengashda so'zlagan nutqlarida «Alpomish» dostoni badiiy yuksak xalqchil asar ekanligini asoslab, uni o'rganish uchun maxsus ilmiy konferensiya o'tkazish zarurligini ta'kidladilar. Shunday konferensiya 1956-yilning sentabrida Toshkentda o'tkazildi. Konferensiyada

va 1959-yilda «Об эпохе «Алпамыш» nomi bilan eʼlon qilingan uning materiallarida dostonga nisbatan haqiqiy ilmiy baho berildi, uni oʻrganish va nashr etishga yoʻl ochildi. Natijada V. M. Jirmunskiyning «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка», ushbu satrlar muallifining «Алпомыш» dostonining oʻzbek variantlari» monografiyalari bosilib chiqdi, doston boʻyicha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi, yangi variantlarini yozib olishga kirishildi. 1954-yilda Fatxulla Abdullayev Yangiqoʻrgʻon tumani Gʻovozon qishlogʻida yashovchi Haydar Boycha oʻgʻlidan, 1955-yilda Zubayda Husainova Kitob tumani Qaynarbuloq qishlogʻida yashovchi Abdulla shoirdan, Zubayda Husainova bilan Muzayyana Alaviya shu tumanning Shotiri qishlogʻida yashovchi Hamro Ergash oʻgʻlidan, Mansur Afzalov Shahrisabzda turuvchi Zohir Qoʻchqor oʻgʻlidan, 1956-yilda Oxunjon Sobirov Dehqonobod tumani Qorashina qishlogʻida turuvchi Umir shoirdan, 1958-yilda A. Mirzayev Guliston tumani Qoʻybotgan qishlogʻida turuvchi Murod Otaboy oʻgʻlidan, Mansur Afzalov Jarqoʻrgʻon tumani Jaloyir qishlogʻida yashovchi Mamdrayim baxshidan, 1960-yilda Malik Murodov Gʻijduvon tumani Zakhkash qishlogʻida yashovchi Amin Malik oʻgʻlidan, 1962-yilda Toʻra Mirzayev Malik Murodov bilan birgalikda Xatirchi tumani Yonbosh qishlogʻida yashovchi Egamberdi Ollomurod oʻgʻlidan, shu yili Toʻra Mirzayev Tojikistonning Dangʻara tumani Qoʻshqiya qishlogʻida yashovchi Ahmadjon Soibnazar oʻgʻlidan, M. Afzalov T. Ashurov bilan birgalikda Hazorasp tumani Kurra qishlogʻida yashovchi Matnazar Jabbor oʻgʻlidan, 1963-yilda Toʻra Mirzayev Tojikistonning Kolxozobod tumani Paxtaorol qishlogʻida turuvchi Boʻriboy Ahmedovdan, 1964-yilda Malik Murodov Yangiqoʻrgʻon tumani Oraariq qishlogʻida yashovchi Razzoq Qozoq oʻgʻlidan doston variantlarini yozib oldilar. 1968-yilda atoqli shoir-qissaxon Rahmatulla Yusuf oʻgʻli oʻz variantini yozib topshirdi. Shuningdek, talantli dostonchi dehqonobodlik Qodir Rahimovdan folklorshunoslar Abdumomin Qahhorov va Abdulolim Ergashev dostonning ikkinchi qismini «Beva Barchin» nomi bilan yozib oldilar. Toʻra Mirzayev 1962-yilda Yangiyer tumani Qoʻshqand qishloqlik Iso Yangiboy oʻgʻlidan va 1963-yilda Tojikistonning Dangʻara tumani Jorubqoʻl qishlogʻida yashovchi Toʻla Haybat oʻgʻli-dan dostonning mazmunini yozib oldi. 1959-yilda Temur Ochilov Zomin tumani Qarapchi qishloqlik Yorlaqab Beknazar oʻgʻlidan dostonning bosh qismini yozib olgan edi. Ushbu parchani mazkur satrlar muallifi «Oʻzbekiston ovozi» gazetasining 1995-yil 30-sentabr sonida eʼlon qildi. 1999–2000-yillarda Malik Murodov va Abdulolim Ergashevlarning «Алпомышнома» kitoblarida Qodir Rahim oʻgʻli, Qora Umir oʻgʻli, Xushvaqt Mardonaqul oʻgʻli, Chorshanbi Rahmatulla oʻgʻli, Qahhor Qodir oʻgʻli, Abdumurod Qodir oʻgʻli kabi keyingi avlod baxshilari variantlaridan parchalar nashr etildi. Shu tariqa keyingi 90 yil davomida doston variantlari mamlakatimizning barcha viloyatlari hamda undan tashqaridagi oʻzbeklar yashaydigan hududlardan yozib olingan. Bu variantlar syujet voqealari jihatidan bir-biriga oʻxshasa-da, ularning badiiy ifodasi turli-tumandir. Shuning uchun ham olimlar ularning har birini mustaqil badiiy asar sifatida oʻrganib kelmoqda-

lar. Shu kunlarda dostonni keyingi avlod baxshilari ham kuylab kelmoqdalarki, bu narsa uning jonli og'zaki ijro sharoitlarida izchil yashab kelayotganligidan dalolat beradi.

Ushbu nashrga, shuningdek, dostonning 1998-yilda chop etilgan ommaviy hamda 1999-yilda amalga oshirilgan akademik nashrlariga atoqli xalq shoiri Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan «Alpomish» dostoni qo'lyozmasi asos bo'ldi. Qo'lyozma O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining folklor arxivida 18-inventar birligida saqlanadi. Qo'lyozma 946 sahifadan iborat. Qog'oz bichimi: 36x23. Doston she'riy qismining o'zi 13715 misrani tashkil etadi. Qo'lyozmaning dastlabki sahifasida 1927-yil 14-iyun sanasi ko'rsatilgan. Boshqa hech qanday izoh yoki qo'shimcha ma'lumotlar qayd etilmagan. Dostonning yozib olinishini tashkil etgan Hodi Zarifning barcha asarlarida uning qalamga olinish sanasi 1928-yil deb ko'rsatiladi. Taxminimizcha, doston qo'lyozmasining 16-sahifasigacha bo'lgan qismi bizga noma'lum bo'lgan shaxs tomonidan 1927-yilning 14-iyunida yozib olingan. Shundan keyin nima sababdandir uni yozib olish ishi to'xtab qolgan. 1928-yilda esa, dostonni yozib olish ishi davom ettirilgan. Hodi Zarifning og'zaki ma'lumotlariga ko'ra, dostonni uning rahbarligida Mahmud Zarifov 1928-yilning yoz oylarida ikki oy davomida Fozil shoirning Bulung'ur tumani Loyqa qishlog'idagi uyida yozib olgan.

Dostonni nashrga tayyorlashda qo'lyozmadagi matn to'la ravishda saqlandi. Faqat fonetik jihatdangina (masalan, «Jo'q» o'rni «yo'q» tarzida) adabiy tilga yaqinlashtirildi. Shunda ham tasvir vaziyatiga alohida e'tibor berildi va asar badiiyligi bilan bog'liq barcha sheva xususiyatlar saqlab qolindi. Matndagi pornografik so'zlar o'rni ko'p nuqta qo'yildi.

Milliy iftixorimiz bo'lgan «Alpomish» dostonining to'la ravishda xalqimizga yangidan yetkazilishi madaniy taraqqiyotimizdagi ulkan voqeadir. Istiqbol tufayli yuzaga kelgan ko'pdan ko'p imkoniyatlardan birining folklorshunoslikda o'ziga xos ravishda voqe bo'lishidir.

TO'RA MIRZAYEV,

filologiya fanlari doktori, professor.

Birinchi qism

Burungi o'tgan zamonda, o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida Dobonbiy degan o'tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o'g'il farzand paydo bo'ldi. Alpinbiydan tag'i ikki o'g'il paydo bo'ldi: kattakonining otini Boybo'ri qo'ydi, kichkinasining otini Boysari qo'ydi. Boybo'ri bilan Boysari — ikkovi katta bo'ldi. Boysari boy edi, Boybo'ri esa shoy¹ edi, bul ikkovi ham farzandsiz bo'ldi.

Ana endi o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida bir chufuron² to'y bo'ldi. Xaloyiqlarni, elatyalarni to'yga xabar qildi. Shu to'yga barcha xaloyiqlar yig'ildi. Biylar ham to'yga keldi. To'ydagi kattalar ilgarigiday izzat qilib, qadimgiday otini ushlamadi. Biylar: «Mazmuni bu odamlar bizning kelganimizdan bexabar qoldi», — deb otini o'zi boylab, ma'rakamaylisga kelib o'tira berdi. Biylarning ko'nglini xushlamadi, otini ushlamadi, ostiga libos tashlamadi; osh tortdi, suzgan tovoqni choshlamadi; osh tortganda, oshning ketini-ko'tini tortdi. Bu qilgan xizmatni biylar ko'rib, ilgari izzat ko'rib yurgan odamlar — biylar aytdi: — Bizlar o'n olti urug' Qo'ng'iro'tning boyi ham shoyi bo'lsak, bizlar kelsak, otimizni ushlar edinglar, ko'nglimizni xushlar edinglar, ostimizga libosni tashlar edinglar, bu daf'a bizdan nima ko'tohlik o'tdi, bizni bunday behurmat qildinglar.

Bu so'zni eshitib, o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida payga betdan turib bir chapanitob boybachchasi aytdi: — Ey, Boybo'ri bilan Boysari! Bul to'y o'g'illining o'g'lidan qaytadi, qizlining qizidan qaytadi, sening nimangdan qaytadi?! O'zing o'lsang, molingga har merosxo'r chiqadi, og'ziga odam kirib ketadi. Sening bundan bu yoqdagi yeydiganing oshning keti-ko'ti bo'ladi. Biz sening davlatingdan bo'lib olamizmi?!

Biylar bulardan bu gapni eshitib, xafa bo'ldi. Xafa bo'lib, sakson tilla chufuronga tashlab, turib ketdi. Borib chechib mindi bedov otdi, ikkovi uyiga yetdi. Ikkovi qildi maslahatdi, bu so'z bu ikkoviga juda botib ketdi. Boybo'ri turib aytdi: — Boysari uka, qariganda bizning molimiz besohibga chiqdi, endi bizlar bir farzand taraddi qilmaymizmi? Boysari turib aytdi: — Tortib olib bo'lmasa, o'g'irlab olib bo'lmasa, sotib olib bo'lmasa, xudo bizga bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi?! Boybo'ri aytdi: — Shu yerdan Shohimardon pining ravzasi uch kunchalik yo'l kelar ekan, har kim borib tunar ekan: davlat talab davlat tilar ekan, farzand talab farzand tilar ekan, oxirat talab imon tilar ekan, qirq kun tunagan kishi murodiga yetib qaytar ekan. Biz ham borsak, narzi-niyozimizni bersak, Shohimardon pining ravzasini tunab, biz ham bir farzand tilab ko'rsak.

¹ Shoh.

² Chukburon — xatna to'y.

Shunda bu gap biylarning ikkoviga ham ma'qul tushib, bir-biriga: «Rost aytasan», — deb narzi-niyozini olib, biylar ikkovi Shohimardon pining ravzasiga qarab jo'namoqchi bo'lib, mindi bedov otdi, narzi-niyozini olib, uch kun tinmay yo'l tortdi. Uch kun yo'l yurib, Shohimardon pining ravzasiga yetdi, olib borgan narzi-niyozini shayxlarga berib, biylar ravzani tunab yotdi. Oradan bir kam qirq kun o'tdi, bir kam qirq kun deganda, ravzadan ovoz keldi: «Ey, Boybo'riman Boysari, sen bir kam qirq kundan beri tunab yotibsan. Xudoning yaratgan sheri men bo'lsam, bir kam qirq kundan beri bir oyog'im bilan turib, sizlar uchun oraga tushib, yaratgan xudolarindan farzand tilayman, yaratgan xudolarning farzand bermayman, dedi». Biylar bu ovozni eshitib: «Bizlar bir kam qirq kundan beri kelib, sizni tunab yotsak, xudoning yaratgan sheri siz bo'lsangiz, bizlar uchun oraga tushib, biror farzand tilab olib bermasangiz, bizga pirligingiz yolg'on, xudoga sherligingiz yolg'on. Bor, unday bo'lsa, biz ham dunyoning bahridan o'tdik», — deb tappa tushib, ravzada turbatning ostida yotdi. Qirq kun o'rtadan aniq o'tdi, boz ravzadan ovoz keldi: «Boybo'ri, senga xudoyim bir o'g'il, bir qiz berdi, yolg'iz emas, egiz berdi; Boysari, senga xudoyim bir qiz berdi, egiz emas, yolg'iz berdi. Bundan borsang, farzandlarni ko'rsang, xaloyiqlarni yig'sang, to'y-tomoshalar bersang, to'yda qalandar bo'lib borib, bolalarningning otini o'zim qo'yib kelaman».

Bu so'zni eshitib, biylarning juda vaqti xush bo'lib, «tilaganimiz qabul bo'ldi», — deb ko'ngli to'lib, mindi bedov otdi, qistab mazgiliga qarab yo'l tortdi. Vaqti xushligi bilan uch kecha-kunduz yo'l yurib, Boysin-Qo'ng'iro't elatiga yetdi. Vaqti xushligiga xaloyiqni, elni yig'ib, qirq kechayu qirq kunduz to'y-tomosha berib yotdi. Ana shunda oradan qirq kechayu kunduz o'tdi, to'y tarqab, har kim o'z mazgiliga qarab ketdi, qolgan mehmonlar yotdi. Mehmonlarni yotqizib, biylar uyiga qarab qaytdi. Uylariga yetsa, boybichalar to'shakni sop qo'yibdi. Biylar chechinib, dirday-qirday bo'p, ko'rpaga kirib ketdi; boybichalar uni-buni elaslalab, ish qilib, o'choqning mo'risida aynalib turibdi. Biylar har qaysilari o'z to'shagida, o'z uylarida xotinlariga qarab: — Kel-chi, — deyapti, boybichalari: — Kun sovuq, qo'y-chi, — deyapti... Shunda biylar qo'lini uzatdi, boybichalarning qo'lidan ushlab, shunday bag'riga tortdi, bular ham chechinib ko'rpaga kirib ketdi. Ko'ring darveshdi, yoydi qulochdi, biylar bilan boybichalar topishdi...

Shuytib bular ham homilador bo'lib qoldi. Oydan oy, kundan kun o'tib, to'qqiz oy, to'qqiz kun, to'qqiz soat oradan o'tib qoldi. Boybichalarning oyi-kuni yaqin yetdi, biylar ikkovi aytdi: «Bizlar ham bir shohlik shavkatini qilsak, ovga chiqib ketsak, farzandlar yer yuziga tushsa, suyunchi, deb bir nechalar oldimizga yo'lga chiqib, bizlardan tilla-tanga in'om olsa», — deb o'ylarni o'ylab, biylar ovga jo'nab ketdi.

Boybichalarga shunda to'lg'oq vaqti yaqin yetdi; ne kampirlar kelib, boybichani aylanib, tulkini inlatgan toziday bo'lib, boybichalarni

angnib, o'rtaga olib turibdi. Biylar shul vaqtda ovdan qaytdi; bu yoqdan shul vaqtda farzandlar yer yuziga tushdi. Bir nechalar biylarning oldiga chiqib, suyunchi oldi. Biylar ziyoda vaqti xush bo'lib, mazgiliga kelib joy olib, vaqti xushligidan har tarafga xabar yuborib, xaloyiqlarni chaqirib, to'y-tomosha qilmoqchi bo'lib, chog'lanib, sozlanib, o'n olti urug' Qo'ng'iro't elining katta-kichik biylarini, oqsoqol, arboblarni yig'dirib, to'y qilamiz, deb maslahat qildi. Hamma mamlakatga ovoza bo'lib, elining, yurtining katta-kichiklari qulluq bo'lsinga kelib, do'stlar shodmon bo'lib, dushmanlar g'amgin bo'lib, g'amgin bo'lsa ham, ilojini topolmay, hech kimga (yuragini) yorolmay, bular ham qulluq bo'lsinga kela berdi. O'n olti urug' Qo'ng'iro't urug'ining odamlari, eshitgan xaloyiqlar guros-guros bo'lib kela berdi. Shunda katta-kichiklar kelib, biylarning og'zidan to'y qilamiz, deganini eshitib, to'yning asboblarni tuzatib, qancha so'qim mollar so'yib, osh-palovlarni damlab, fuqaro, beva-bechoralar to'yib, shu ajnosda o'n olti urug' Qo'ng'iro'tning odambori to'yni qilib, hammalari jam bo'lib, qirq kecha-yu kunduz to'y berib yotdi.

Qirq kecha-yu qirq kunduz bo'lgandan kay' to'y tarqaydigan kuni bo'ldi. Bir vaqt shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinib kela berdi. Biylarning esiga (tushdi): Ravzada «Qalandar bo'lib borib, o'zim otini qo'yib kelaman», degan ovozni eshitgan edi. Shunday qarasa, yaxshi nurli bir qalandar mast bo'lib, qalandarday bo'lib, shul majlisga qarab kela berdi. Xaloyiqlar ham ko'rdi: tarzi gul yuzli, shirin so'zli, bir siyosatli kishi qalandar bo'lib kelayotir, o'zga kishilarga bu qalandarning holi-ahvoli ma'lum emas. Ravzadagi so'zlagan ovozni eshitgan sababli Shohimardon pirim shul kishi bo'lmasa,— deb biylar o'rnidan turib, oldiga peshvoz chiqib, salom berib, ziyorat qilib, majlisxonaga boshlab olib keldi. Shunda farzandlarning uchovini ham olib kelib, Shohimardon purning etagiga soldi. Shohimardon piri Boybo'ringning o'g'lining otini Hakimbek qo'ydi, o'ng kiftiga besh qo'lini urdi. Besh qo'lining o'rni dog' bo'lib, besh panjaning o'rni bilinib qoldi. Qizining otini Qaldirg'ochoyim qo'ydi. Boysarining qizining otini oy Barchin qo'ydi. Ana shunda Shohimardon piri Hakimbekka oy Barchinni atash-tirib, beshkirti qilib: «Bu ikkovi er-xotin bo'lsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar bo'lolmasin, omin ollohu akbar», — deb fotihani betiga tortdi. Shohimardon piri turib jo'nab ketdi, odamlarning ko'zidan g'oyib bo'lib ketdi. Shu yerda o'tirgan xaloyiqlar: «Biylarga xudo bergan ekan, purning duosin olgan ekan»,— deb gaplashib qoldi. Balki shu yerda o'tirgan katta-kichiklarning ham mehri qadimgidan ziyoda bo'ldi. Ana shuytib, biylarning to'ylari ham tarqab ketdi. Hamma yurtdan, eldan kelgan odamlar ham ketdi, o'z mazgiliga yetdi. Biylarning o'z-o'zlari, o'ziga qaraganlari qoldi.

¹ Keyin.

Shunda bolalar kundan kun o'tib, oydan oy o'tib, birdan ikkiga kirib, ikkidan uchga kirib, bularning tili chiqib, elga enib, tili chiqqandan kay, elga engandan kay, tutib uchovini ham maktabga qo'ydi. Bular maktabda o'qib yurib yetti yoshga kirdi. Burro¹ savodi chiqib, xat o'qib-yozadigan mulla bo'ldi. Shunda Boybo'ribiy: «Endi o'g'lim savodi chiqib, mulla bo'ldi, o'g'limga endi shohlik, sipohilik ilmini o'rgatayin», — deb mulladan chiqarib oldi. Boysari ham Boybo'riga taassub (qildi)². Bul ham oy Barchin qizini maktabdan chiqarib oldi. Chiqarib olib, «Qizimga Ko'kqamish ko'lida qo'y sog'dirib, chorvadorlik ilmini o'rgatayin, qo'y sog'moqqa usta bo'lsin», — dedi.

Shunda Hakimbek yetti yoshiga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birichdan bo'lgan parli yoyi bor edi. Ana shunda Hakimbek shul o'n to'rt botmon yoyni qo'lga ushlab, yetti yashar bola ko'tarib tortdi, tortib qo'yib yubordi. Yoyning o'qi yashinday bo'lib ketdi. Asqar tog'ining katta cho'qqilarini yulib o'tdi, ovozası olamga ketdi. Buni eshitgan dushmanlar: «Bu bola zo'r bo'pti, nazar topibdi, bularga hech kim barobar bo'lolmaydi, yetti yashar bola shunday ishni qilami?» — deb xafa bo'lib yotdi. Do'stlarning vaqti xush bo'lib yurdi. Shunda barcha xaloyiqlar yig'ilib kelib aytdi: «Dunyodan bir kam to'qson alp o'tdi, alpning boshlig'i Rustami Doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo'lsin. To'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tdi», — dedi. Oxiri Alpomishbek alp bo'lib, to'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tib, alplik otini ko'tarib, yetti yoshida Alpomish ot qo'yildi. Ana shundan — yetti yoshida yoyni ko'tarib otgani uchun Alpomish alp atandi. Ana shunday bo'lib, bu yerdagi odamlar ham tarqab ketdi, har kim o'z mazgiliga yetdi.

Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi. Boybo'ribiy shunda o'g'li Alpomishdan: — Kishi nimadan baxil bo'ladi, nimadan saxiy bo'ladi? — deb so'radi. Unda o'g'li turib aytdi: — Vaqti-bevaqt birovnikiga mehmon kelsa, otini ushlab, joyi bor bo'lsa, ko'nglini xushlab jo'natsa, bul ham saxiy; agar joyi bor turib, joy yo'q, deb qo'ndirmay jo'natsa, bul odam baxil. Vaqt-bevaqt kishi bir mozorotning qabatidan o'tsa, chap oyog'ini uzangidan chiqarib, mozordagi odamlarning haqiga duo qilib o'tsa, bul ham saxiy, agar har kim mozordan o'tganda, chap oyog'ini uzangidan chiqarmay, mozorotning haqiga duo qilmay o'tsa, bul ham baxil. Kishining moli zakotga yetsa, zakot bersa, bul ham saxiy ekan. Agar zakot bermasa, bul ham baxil ekan. Bu so'zni Boybo'ribiy Hakimbekdan eshitib, fikr qilib: «Men o'n olti urug' Qo'ng'iro't elining ham boyi bo'lsam, ham shoyi bo'lsam, men kimga zakot beraman. Mening davlatimda yolg'iz inim Boysari baxillikka chiqib ketmasin», — deb, o'z ko'nglida: «Boysaribiy ukam menga zakot bersa

¹ Hoshiyada burro so'zidan keyin savodxon so'zi qo'shib qo'yilgan.

² Qo'lyozmada soldi.

kerak ekan», — deb o'yladi. O'ylab: — Boysariga boringlar, Boysari o'zi rozichiligi bilan bir chichqoq uloqni zakot deb menga bersin, zakot o'rniga o'tar-da, Boysari baxil bo'lib, baxillikka chiqib ketmasin, — deb o'n to'rt mahramni buyurdi.

Boysaribiy o'n ming uyli Qo'ng'iro't eli bilan ko'chib borib, Ko'qamish ko'lida eliboylik qilib, mollarini semirtirib, yaylovda yaylab yotib edi. O'n ming uyli Qo'ng'iro't elining sop — degan boybachchalari bilan yig'ilib, bir yerga jam bo'lib, bir baxmal o'tovni tikib, shul o'tovning ichida hamma boybachchalar bilan qimiz ichib, shag'al mast bo'lib, o'z kayf-u safosi bilan o'tirib edi. Ana shunda (otining bo'yniga) tilla qutos taqilgan o'n to'rt mahram Boybo'ridan Boysarini so'rab borib qoldi. Shundagi boybachchalar bularning kelganini ko'rib-bilib, eshikka chiqib, mahramlarning otini ushlab qoldi. Mahramlarni ichkariga olib kirdi. Boysaribiy bularga joy ko'rsatdi. Mahramlar kelib javob-savol qilib o'tirdi. Boysaribiy bulardan yo'l bo'lsin qilib, savol so'radi. Mahramlar savolga javob berib aytdi: — Biz akangdan kelgan zakotchi bo'lamiz, bugun bizlar sening molingni zakot qilamiz. «Zakot qilinglar, bersa, zakotini olib kelinglar», deb yuborgan, — dedi. Bu so'zni mahramlardan Boysari eshitib, ko'ngliga og'ir olib aytdi: — Ey, bizning molimiz shu vaqtgacha zakot bo'lmagan, endi akamiz o'g'illi kishi bo'lib, darrov bizning molimizni zakot qiladigan bo'libdi-da! Zakot degan gapni eshitib, bu gap botib ketib, oldidagi o'zining odamlariga buyurdi: — Ushla, bachchag'arlarni, — dedi. Boybachchalar mahramlarni bitta-bitta ushlab qoldi. Yettovining qorniga qoziq qoqib o'ldirdi. U yettovining quloq, burnini kesib, o'zlariga yegizib, otiga chappa mingizib, otning ustiga tortib boylab: «Mana buni zakot deb aytadi», — deb Qo'ng'iro't tarafga qarab haydab yubordi.

Shunchalik ishini qilsa ham Boysaribiyga zakot degan gap niho-yatda o'tib ketgan ekan: — Endi bizning o'z elimizda sig'indi bo'lib, o'z akamizga o'zimiz zakot berib (yuradigan bo'lsak), bul elda bizning turg'iligimiz qolmadi, — deb o'n ming uyli Qo'ng'iro't eliga qarab: — Endigi maslahat nima bo'ldi? — deb so'rab, bir so'z deb turgan yeri ekan. Boysari so'zi:

Oh urganda ko'zdan oqar selob yosh,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh,
Barchinoyim bo'y yetgandir qalamqosh,
Zolim bilan hargiz bo'lmanglar yo'ldosh,
Qo'ng'iro't eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Qursin Hakimbegi mulla bo'libdi,
Bezakot mollarni harom bilibdi,
Qo'ng'iro't eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh.

Dardli qul dardimni kimga yoraman,
 Ayroliq o'tiga bag'ri poraman,
 Muna elda sig'indi bo'p turaman,
 O'z akamga qanday zakot beraman?!
 Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
 Xazon bo'lib bog'da gullar so'libdi,
 Shum falak boshima savdo solibdi,
 Boybo'ridan molga zakot kelibdi,
 Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
 Xudo deyin, yaratganga jilayin,
 O'z akama qanday zakot berayin,
 O'z akama o'zim zakot berguncha,
 Boshqa yurtda juz'ya berib yurayin,
 Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
 Boybo'ridan bizga mahram kelibdi,
 Zakot debdi, bir bidahat qilibdi.
 Muna elda men ham bekman, to'raman,
 Har na qismat yozilgandan bilaman,
 Azaliy taqdirga nima ish qilaman,
 O'z akama qanday zakot beraman?!
 O'z akama o'zim zakot berguncha,
 Qalmoq borib juz'ya berib yuraman.
 Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
 Xudoy deyik, yaratganga jilayik,
 Yaratgan rahmondan maqsad tilayik,
 Omin desa farishtayu maloyik,
 Katta-kichik, turgan endi xaloyiq,
 O'z akama qanday zakot berayik.
 Sen eshitgan Boysarining tilini,
 Akam bizga minnat qildi ulini¹,
 Sabil qilib ketay Boysin elini,
 Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
 Jafo tig'i bugun jondan o'tadi,
 Boybo'ring so'zi bizni o'rtadi,
 Zakotchilar jabr ko'rib ketadi,
 Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
 Zakot degan bir shumlikni qilibdi,
 Boybo'ridan o'n to'rt mahram kelibdi,
 Zakot degan gapni ma'lum qilibdi.
 Ustima kiyganim yashil-ko'k edi,
 Bunday so'zlar ilgarida yo'q edi,
 Boybo'ridan bunday so'zlar kep edi,

¹ O'g'lini.

Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh,
Zakot degan bul ellarda yo'q edi.

Ana shunda Boysaribiy bu so'zlarni aytdi. Shu turgan xaloyiqlardan hech bir sazo chiqmadi. Shu majlisda bir Yartiboy oqsoqol degani bor edi. Majlisli kun bo'lsa, to'rdan joy tegmay, piyoladan choy tegmay, bo'sag'aning oldida kovushga joy bermay, kovush bilan aralashib, it yiqilish bo'lib, poyga betda yotar edi. To'rda o'tirgan kattaman deb yurganlarning hech bir qaysisidan gap, sazo chiqmagandan kay, poyga betdan Yartiboy o'rnidan turib, maslahat shul-da, — deb Boysarining so'ziga javob berib, Boysariga qarab, bir so'z deb turibdi. Yartiboy so'zi:

Maslahat bermaymiz Boysariboyga,
Osilmaymiz Boybo'rining doriga,
Biring aka, biring uka, Boysari,
Maslahatni, shohim, o'zing bilasan.
Xudo deyin, yaratganga jilayik,
Nor kesar olmosni belga cholayik,
Shohim, sizga ne maslahat berayik?!

Lodon ko'ngling har xayolga bo'lasan,
Muna elda o'zing ulug', to'rasan,
Har na qilsang, shohim, o'zing bilasan.
Maslahat deb o'zing xafa bo'lasan,
Har na gapni, shohim, o'zing bilasan.
Boysaridan elga zakot kelibdi,
Bu gap senga qattiq savdo bo'libdi,
Yartiboy der shunday javob beribdi,
Odamlar ko'ngliga og'ir olibdi,
Zakot degan gapi o'sal bo'libdi.
Maslahatni, shohim, o'zing bilasan,
Bu turgandan so'rab nima qilasan,
Biring aka, biring uka, Boysari,
Nima bo'lsa bizdan yaxshi bilasan.
Sen eshitgin Yartiboy nolishini,
Ko'zdan to'kma bunda selob yoshini,
Yig'ibsan oldingga qancha kishini,
Bilolmadik Boybo'rining ishini.
Maslahatni, shohim, o'zing bilasan.
Biz ham bu gaplarni og'ir olamiz,
Og'ir olgan bilan nima qilamiz,
Shohim, sizga ne maslahat beramiz?!

G'am bilan sarg'ayib guldayin diydor,
Bir nechalar o'z holidan bexabar,
Javob berolmayin katta-kichiklar,

So‘z aytib turganni Yartiboy derlar,
Avval bizdan so‘z so‘ramoq ne darkor?!
Javob berolmaydi turgan odamlar,
Nima desang, o‘zingdadir ixtiyor,
Maslahatni, shohim, o‘zing bilasan.
Biz bilmaymiz Boybo‘rining ishini,
Maslahatga yig‘ib shuncha kishini,
Kim maslahat bersa kesar boshini,
Maslahat bermaymiz Boysariboyga,
Osilmaymiz Boybo‘rining doriga.
Qasd aylasa bilmaganni bildirar,
Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldirar,
Kim maslahat bersa tayin o‘ldirar,
Qizil gulin xazon qilib so‘ldirar,
Xanjar chekib qora bag‘rin tildirar,
Ajaj yetsa paymonasin to‘ldirar,
Maslahatni bilsa tayin o‘ldirar,
Har na desang, o‘zingdadir ixtiyor.

Boysaribiy Yartiboydan bu so‘zni eshitib, tag‘in o‘zi bu turgan odamlarga qarab, bir so‘z dedi. Boysarining ikkinchi so‘zi:

Quloq soling Boysarining tiliga,
Ko‘chib ketay men ham Kashal eliga.
Davlat qo‘nsa bir chibinning boshiga,
Semurg‘ qushlar salom berar qoshiga,
Banda ko‘nar tangri qilgan ishiga,
Quloq soling Boysari nolishiga,
Qalmoq borib, qo‘nsam Chilbir dashiga.
Kalma shahodat musurmonning tiliga,
Azamat bosh berar dinning yo‘liga,
Turarim yo‘q Boysun-Qo‘ng‘irot eliga.
O‘z elim deb yana bunda turgancha,
O‘z akama o‘zim zakot bergancha,
O‘z akamdan bundoq xo‘rlik ko‘rgancha,
Qalmoq borib juz‘ya bersam bo‘lmaymi?
G‘arib bo‘lib ko‘zdan yoshim tizildi,
Diyda giryon bo‘lib bag‘rim ezildi,
Ichim kuyib, yurak-bag‘rim ezildi,
Zakot deydi, mening ko‘nglim buzildi.
Boysari der bilmaganim bildirdi,
Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldirdi,
Zakot degan gapni akam chiqarib,
Mening toza ulsizligim bildirdi.

O'z akama qanday zakot berayin,
O'z akama o'zim zakot bergancha,
Boshqa yurtida sig'indi bo'p yurayin,
Qalmoq borsam, juz'ya berib ko'rayin.
Zakot desa men yonaman, o'chaman,
Zakotni bermayman, Kashal ko'chaman.
Avval ollo, duyum nabi bo'lsa yor,
Qarindoshlar, menda bo'lsa ixtiyor,
Qalmoq elga ko'chib ketmagim darkor.
Bildinglarmi mening qattiq kunimni,
Biy og'amdan ko'rdim qattiq zulmni,
Sabil qilib ketay Boysin elimni.
Ko'plik qilsa bundan turmay ketayin,
Musofirlik yurtida qonlar yutayin,
O'z akama men sig'indi bo'lgancha,
Bu o'lkadan boshimni olib ketayin.
Tanho yoylab qolsin Qo'ng'irot eliga,
Men borayin qalmoqlarning qo'liga.
Bu ohimni bir olloga yetkarib,
Musofirlik yurtida umrim o'tkarib,
Akam qo'ydi menga zulm o'tkarib,
Men ketayin bundan boshimni olib,
O'rtangan o'tlarga jonimni solib,
Ulsizman-da, ketay Qalmoq yurtin axtarib,
Musofirlik yurtida kunim o'tkarib,
Men ketayin o'z boshimni qutqarib.
Tanho davron surib Boysin eliga,
Meni soldi ayroliqning hiliga,
Kun ko'rarman borib qalmoq qo'liga.
Xazon bo'lsa bog'da gullar so'lmaymi,
O'z elimda sig'indi bo'p yurguncha,
Bo'lak yurtida kun o'tkazib bo'lmaymi?!
Jahonni sayil¹ etsam, yurib ko'rarman,
O'z akama o'zim zakot berguncha,
Qalmoq borib juz'ya berib yurarman.
Asqar tog'ning boshin chalgandir tuman,
Endi mening bunda turmog'im gumon,
Qalmoq elga men ketarman bul zamon.
Qarindoshlar, eshit aytgan so'zimni,
Yosh to'ldirib bunda ikki ko'zimni,
Ulsizligim akam bunda bildirib,
Akam ta'na qildi mening qizimni.

¹ Sayr.

Boysaridan bu so'zni Yartiboy eshitib, Yartiboy ham Boysaribiyga qarab, bir so'z dedi. Yartiboy oqsoqolning ikkinchi so'zi:

Ushbu damning damlarini dam dema,
Boshing eson, davlatingni kam dema,
Sen ketar bo'lsang Qalmoq yurtiga,
Bul elatni qolar deb ham g'am yema.
Qayda ko'chsang, bizlar birga boramiz,
Qayda borsang, sening bilan bo'lamiz,
Qaysi elga borsang, birga yuramiz,
Jahonni sayl etib o'ynab-kulamiz,
Bolalarni jahongashta qilamiz,
Qayda borsang, birga-birga boramiz,
To o'lgancha sizing bilan bo'lamiz,
Boybo'rini bizlar nima qilamiz.
Hamma ham sendayin ko'zini yoshlab,
Zakot deb chiqardi bir ishni boshlab,
Qaysi elga borsang, yurgin sen boshlab,
Ketarmiz Boysinni bularga tashlab,
Boybo'riy qolsin ko'nglini xushlab.
Ayroliq o'tiga bag'ri poramiz,
Qayda ko'chsang, birga-birga boramiz,
Sen qanday bo'lsang, biz ham shunday bo'lamiz,
Qalmoq borsang, yura bergin, boramiz.
Xazon bo'lib bog'da gullar so'ladi,
Bunda qolgan odam tayin o'ladi,
Fe'li ketib zakot deb ham turibdi,
Qolganning molini tortib oladi,
Bul Boybo'ri ajab ishni qiladi,
Bul elat sening bilan bo'ladi,
Qayda borsang, birga-birga boradi.
Qayda borsang, birga ko'chib boramiz,
Har na qismat yozilganin ko'ramiz,
Qalmoqing yurtida birga yuramiz,
G'am yemagin birga-birga boramiz.
Boybo'rining bunda ko'nglini xushlab,
Qo'ng'irot yurtini o'ziga tashlab,
Ketar bo'lsang, yura bergin yo'l boshlab,
Ko'char bo'lsang, ko'cha ber ko'nglingni xushlab.
O'n ming uyli elat birga boramiz,
Sen nima bo'lsang, biz ham shunday bo'lamiz.
Yaratgan rahmondan maqsad tilayik,
Omin desa farishtayu maloyik,
Qayda ko'chsang, biz ham birga borayik,

Eldan elni xo'b bir yurib ko'rayik,
Bundan turib endi birga jo'nayik,
Qo'ng'irotni elni Boybo'riga berayik,
Eldan elni bizlar kezib ko'rayik,
Har yurtlarda musofir bo'p yurayik,
Bizlar senga xizmatkor bo'p turayik,
Qayda borsang, birga-birga borayik,
O'n ming uyli elat birga jo'nayik,
Qo'ng'irotni biz bo'shatib berayik.
Oh tortib, ingranib Boysari shunqor,
Boybo'ridan ko'ngli og'rib odamlar,
O'n ming uyli elat senga xizmatkor,
Qalmoq ketsang, birga borar bul ellar.
Bundan barcha bizlar birga boramiz,
Qalmoqning davrida davron suramiz,
Qalmoq elda jaylov olib yuramiz,
Qursin Boybo'rini nima qilamiz?
Sen eshitgin Yartiboy nolishini,
Yolborib xudoga soldi ishini,
Ergashtirgin bundan qancha kishini,
Yomon bildik Boybo'ring ishini.
Birga ko'chsak, birga-birga boramiz,
Sen qayerda bo'lsang, shunda bo'lamiz.

Yartiboy oqsoqol bu so'zni aytdi. Yartiboy oqsoqolning aytgan so'zi o'n ming uyli Qo'ng'irotni elining katta-kichigining bariga ma'qul tushdi. Hammasi: — Yartiboy oqsoqol rost aytadi, — dedi, — Boybo'ring fe'li ketdi, o'z inisini bilmadi, Boysariga zakot soldi, bu o'z inisidan zakot olsa, bizlardan tortib olsa ham oladi, buning fe'li qaytgani ma'lum bo'ldi. Boysari ko'chib ketsa, bizlarni sira qo'ymaydi, tortib olsa ham zakotni oladi; endi Boysari ko'chsa, bizlar ham ko'chib ketayik, Boysari o'lik yerda — o'lik, tirik bo'lsa — tirik; endi Boysin-Qo'ng'irotni yurtini Boybo'riga bo'shatib berayik, Boysin-Qo'ng'irotni yurtini bir o'zi yoylab olsin, — dedi.

O'n olti urug' Qo'ng'irotni elidan o'n ming uyli ekin ekmoqni bilmaydigan eliboilar ayrilib, Boysariga qo'shildi. Bular hammasi boy, qo'yli, tuyali, molining soni yo'q edi; bularning ichidan moli yo'q degan kambag'alining qirq ming tuyasi bor, qo'yining soni adadsiz, o'zlari ham bilmas edi. O'ra-o'ra, bir qo'ra, ikki qo'ra, o'n qo'ra qo'y, deb sanagani shul edi. Yilqi, mollarini bir uyur falon to'qayda yuribdi, ikki uyur falon to'qay yerda yuribdi, der edi. Sonini sanamoqni hech qay-sisi bilmas edi. Bular qishdan yozga ekin ekmay, mol boylik qilar edi. Shuning bilan ovqatlarini o'tkazar edi. Boysariboy yilqisining soni shul edi: to'qson to'qay yilqisi bor edi. To'qson to'qay degani yilqisi har yerlarda, to'qaylarda, tog'larning darasida, to'qayli yerlarda yoylab yurar

edi. To'qaylarda yilqisi yoyilib yurgani uchun Boysariboyning to'qson to'qay yilqisi bor, der edi. Lekin yilqisining, molining sonini hech bilmas edi. Shul o'n ming uyli Boysin-Qo'ng'iro't elining hammasi ham boy edi. Moli ko'p edi.

Bularning hammasi Boybo'ring Boysariga zakot ber deganini eshitib, bu boylarga bu ish juda og'ir keldi. «Endi Boysari ko'chsa, biz ham ko'chamiz», — deb hammasi cho'ponlariga, yilqichilariga, tuyachilariga, hamma dahmardalariga ko'chamiz, deb odam buyurdi. «Bu yerdan, bu Boysin yaylovidan, bu to'qaylardan, bu yaylovlardan qo'yларingni, tuyalaringni, yilqilaringni — hammasini haydanglar. Qalmoq yurtiga, Kashal eliga qarab yo'l boshlab yura bersin», — deb xabar yubordi. Hammasi Boysin-Qo'ng'iro't elini tashlab, o'zlari Boybo'riga berib ketmoqchi bo'lib, hammalari maslahat qilib, Kashal eliga qarab, Qalmoq yurtiga jo'nab ketmoqchi bo'lib, dobirlashib, ko'chib ketmoqchi bo'lib, hammasi birdan — katta-kichik, yosh-qari — bari bir-biriga xabar qilib, ko'cha ber, deb vag'ir-shag'ir qilib, uylarni buzib, tuyalarga ortib, ayollari ham o'z yuki-yobini bo'g'ib, bo'g'cha-bo'yларini chog'lab, tuyalarga ortib, to'polon bo'lib, shovqin-g'alag'ul bo'lib qoldi. O'n ming uyli Qo'ng'iro't taloto'p bo'lib, hamma Kashal eliga, Qalmoq yurtiga qarab, ha, deb ko'cha berdi. Mollarni, qo'yларni, yilqilarini, tuyalarini — hammasini o'z odamlariga haydattirib, jo'natib yubora berdi. Ana shunda o'n ming uyli Qo'ng'iro't eli Boysaribiy boshliq — hammasi yuki-yobini, tanga-tillalarini, xazina-dafinalarini ham tuyalarga yuklab, ortib jo'nay berdi. Hammasi birdan ko'chib, qaqqayib, o'n ming uyli el Boybo'ridan araz urib, Qalmoq yurtiga, Kashal eliga qarab, Boysin-Qo'ng'iro't elini tashlab, Boysari bilan birga ko'chib jo'nay berdi. Ayollariga ham yaxshi otlarni olib kelib tortdi. Bu ayollar — xotinlar ham otlarni minib, chog'lanib, bular ham jo'namoqchi bo'lib, Barchinoyga, enasiga qarab turdi.

Ana shunda Barchinoyning enasi Barchinoyni ham jo'natmoqchi bo'lib, Barchinoy uchun bir to'riq yo'rg'a otni tabladan olib kelib, uzangilari tilladan, ayillari ham tilladan, hamma asboblarini yaxshi sozlab, egarlab, ustiga tilla jabduqlardan solib, ayil-pushtanlarini tortib, ustiga mayin, toza, muloyim baxmal parquvlardan solib, tilla yuganlarni boshiga solib, juda otni choqlab, otning jilovidan enasi ushlab, olib keldi. Ana shunda Barchinoy enasining bul otni yetaklab olib kelganini ko'rib, Barchinoy shunday qarasa, o'n ming uyli qo'ng'iro't elining hammasi ko'chib, taloto'p bo'lib, shovqin qilib, jo'nab ketib borayotibdi. — Bu nima gap, nima uchun ko'chib borayotibdi, menga nimaga bu otni olib keldingiz? — deb enasiga qarab, Barchinoy bir so'z deb turibdi:

Abzallab keltirding hayvon to'ringdi,
Bul ko'chishing, ena, mening sho'rimdi(r),
Boy otamman biy boboma ne bo'ldi?
O'yilmay kuymasin kulbai xonam,

Oh urib yig'laydi mendayin sanam,
Qalmoqda qolar-da guldayin tanam.
Xo'ja kelsa, chiqar murid naziri,
Xotin bo'lmasmikan erning vaziri?!
Er deganning aqlin olmas bo'lurmi,
Aldab-suldab yo'lga solmas bo'lurmi,
Boy otamman biy boboma ne bo'ldi?
Ena, eshit, mening aytgan so'zimni,
Za'faronday so'ldirmagin yuzimni,
Qalmoq borib qo'ldan berma qizingni,
Boy otamman biy boboma ne bo'ldi?
Xudoyim saqlagay bandani omon,
Tushib boshimizga qayg'uli tuman,
Ot abzallab olib kelding, enajon,
Yana qaytib elni ko'rmagim gumon.
Yig'latding, enajon, menday sanamni,
Kelib ko'rolmayman maktab jo'ramni.
Bunda turmay, Qalmoq elga borarsan,
Qalmoqlardan ko'p zulmni ko'rarsan,
Borib so'ngra ko'p pushaymon qilarsan.
Yana bahor bo'lsa ochilar gullar,
Gulni ko'rsa, mast bo'p sayrar bulbullar,
Mungg'ayib yig'laydi menday gajakdor,
Ko'p jafoni solar bizga qalmoqlar.
Boy otamman biy boboma ne bo'ldi,
Nasihat qilmabsan, ena, mushtipar.

Ana endi Barchinoyning enasi Barchinoydan bu so'zni eshitib,
Barchinoyga tasalli berib, Barchinoyga qarab, nasihat berib, bir so'z
dedi:

Na sababdan, bolam, ko'ngling bo'lasan,
Jahonni sayl etib o'ynab-kulasan,
Yaxshi, yomon elni yurib ko'rasan,
Axir bir kun Boysin elga kelasan,
Maktab jo'rang bilan o'ynab-kulasan.
Ko'p yashagin, ko'p yilgacha o'lmagin,
Lodon ko'ngling har xayolga bo'lmagin,
Mungg'ayib enangni xafa qilmagin.
Avval ollo, duyum nabi bo'lsa yor,
Ko'nglingni bo'lmagin, bolam, mushtipar,
Haddi bormi zulm qilib qalmoqlar,
Mungg'ayib yig'lama, bolam, gajakdor.
Jonim bolam, eshit aytgan dotimdi,
Sen kelib ko'rarsan o'sgan yurtingdi.

Elat bilan birga-birga borasan,
Necha vaqtlar qalmoq elda yurasan,
Axir bir kun yana qaytib kelasan,
Xafa bo'lib, bolam, ko'ngling bo'lasan.
Bolam, eshit mening aytgan so'zimdi,
Xafa qildim, bolam, senday qizimdi,
Otlantiray senday sarvinozimdi,
Elat bilan birga yurmoq lozimdi(r).
Mungg'ayib yig'laydi senday zulfakdor,
Bir nechalar o'z holidan bexabar,
O'ynatib mingsang-chi, bundayin tulpor,
Senga hamroh o'n ming uyli elat bor.
Bu elatda bordir qancha sanamlar,
Senga hamroh bo'lib ketar ko'p qizlar,
Ko'nglingni bo'lmagin, gul yuzli dilbar,
Otlangin sen, jonim bolam, gajakdor.
Ko'p xafa qildim senday bolamni,
Obod qilib yurgin kulbaxonamni,
Diqqat qilma, bolam, menday enangni.
Bolam, sening bilmaganing bildiray,
Xol bo'lsin deb oq yuzingni tildiray,
Har na desam, aytganima ko'ndiray,
Kelgin, bolam, bul yo'rg'aga mindiray,
Bolam, seni shodu xurram kuldiray.
Kokillaring eshilgandir tol-tol,
Har toliga bersa yetmas dunyo mol,
Magar dushman kelsa, bo'lg'ay-da poymol,
Bu so'zlarga, jonim bolam, quloq sol.
Sening ko'nglingdagin otang bilmadi,
Ko'p gapirdim otang qabul qilmadi,
Jonim bolam, otlanmasang bo'lmadi,
O'n ming uyli elat ko'chib boradi,
O'n ming uydan hech qaysisi qolmadi.
Elat bilan, bolam, birga borasan,
Taqdiringda nima borin ko'rasan,
O'lmasang, bir kuni qaytib kelasan,
Qo'ng'irot elda o'ynab davron surasan.
Oh urib to'karsan ko'zdan yoshingni,
Kelib ko'rarsan-da dengi-dushingni,
Qo'ng'irot elda qolgan qarindoshingni,
Bir kun kelib qilarsan o'tirishingni.
Uchqur kabi qanotingdan qayrilib,
Yugruk eding, tuyog'ingdan tayrilib,
O'n olti urug' Qo'ng'irot eldan ayrilib,

Sen borarsan Qalmoq elga yo'l yurib,
Necha kun tuz nasib qalmoqda ko'rib,
Axir bir kun yana Boysinga kelib,
O'z elingda chalqib davronni surib.

Bu so'zni aytib, aytganiga ko'ndirib, aldab-suldab Barchinoyini bul yo'rg'aga mindirib, ana shunda Barchinoy enasidan bu so'zni eshitib, ilojini topolmay, noiloj, nochor bo'lib, elning ko'chib borayotganini ko'rib, necha kaniz-qizlarni o'ziga hamroh qilib, qirquin kanizlari bilan har qaysilari o'zlariga yarasha otlariga mindi. Barchinoyim to'riq tulpor bedov otiga mindi, o'n ming uyli elat ko'chib jo'nay berdi. Ana bularning — o'n ming uyli Boysin-Qo'ng'iro't elining jo'nashini Fozil shoir Yo'ldosh o'g'li shunday jo'natadi. Boysin-Qo'ng'iro't elining jo'nashi shul:

Chechanlar eplaydi gapning epini,
Shul zamonda oltmish normi cho'garib,
Orta berdi Barchin suluv sepini.
Qo'ng'iro't elning shundayg'acha ko'pi bor,
Boysarining ikki jildav to'pi bor,
Har ko'chganda to'p bo'shatib jo'nadi,
Qatorga tirkalgan lo'k bilan norcha,
Ustiga yuklagan qirmizi parcha,
Kamligni ko'rmagan satta boybachcha,
Yo'l-yo'lakay uloq chopib boradi.
Oshiqning fahmidir qorong'i kecha,
Yig'lasam, holima yig'lar bir necha,
Xafa bo'lib borar Barchin oyimcha,
Jafo tortib borayotir bir necha.
Boyligidan bedov otni boylagan,
Tangqa yurib Ko'kqamishni yoylagan,
Cho'ponlar qur haytlab qo'yni haydagan,
Boysindan Kashalga qarab jo'nagan.
Kalma shahodat musurmonning tiliga,
Azamat bosh berar dinning yo'liga,
Yetsak deb boradi Qalmoq eliga.
G'am bilan sarg'ayib guldayin diydor,
Ko'rgani yo'q qanday eldir qalmoqlar,
Orasida to'qson dovon tog'i bor,
Bellardan oshadi ul zamon boylar,
Qalmoq yurtga yetsak deya o'y o'ylar,
Sabil bo'lib qoldi bu o'sgan joylar.
Qaba falak boshga soldi zulm, deb,
Eliboylar bundan ko'chib boradi,
Qoldi endi o'ynab o'sgan elim, deb.
Ayroliq o'tiga bag'rini dog'lab,

Borayotir Qalmoq elni so'roqlab,
Eliboylar bundan turmay jo'nadi,
Necha adir, beldan oshib boradi,
Kuni bilan yursa, oqshom qo'nadi,
Har kuni bir tog'dan o'tib boradi.
Tayrilmay boshidan toji-davlati,
Boylar izlagani Qalmoqning yurti,
Uzoq yerda qoldi o'sgan elati.
Yana bahor bo'lsa ochilar gullar,
Qavatiga hamroh bo'lgan qirqinlar,
Elat bilan birga Barchin zulfakdor,
Xafa bo'lib borar gul yuzli dilbar,
Har zamon so'z aytib necha kanizlar,
Suqsur kaniz birga bo'lib muqarrar,
Kecha-kunduz yo'l olgandir bu boylar,
Borayotgan har qaysisi to'radi(r),
Ko'kqamish ko'lidan chiqib boradi.
Qalmoq yurtin izlab bular boradi,
Har na qismat, yozilganin ko'radi,
Horigan yo'llarda bular qo'nadi,
Ko'kqamishdan keti uzilmay boradi.
O'tar dunyo o'tarini o'yladi,
Tangqa taylab Olatovni yoyladi,
Qalmoqning yurtiga talab ayladi,
Yursak yetarmiz, deb boylar o'yladi,
Ko'kqamishdan boylar chiqib jo'nadi,
Har na qismat, yozilganin ko'radi.
Qalmoq yurtga borsak deyshib boradi,
Boybachchalar bedov otni minadi.
Ot chopib boylar cho'lni ko'radi,
Moli-davlatini yo'lga soladi,
Yo'l tortib, shu zamon chiqib jo'nadi,
Bedov mingan ot-abzalin shayladi,
Cho'ponlar qur haytlab qo'yni haydadi.
Bahorda ochilar tog'ning lolasi,
Boysaridir bu elatning to'rasi,
Uzoq yerdir bu Qalmoqning orasi,
Qalmoq yurtga talab qilib jo'nadi.
Bir nechalar ko'rib aqili shoshib,
Bir nechalar yurur yo'ldan adashib,
Boybo'riman bul Boysari o'rashib,
Adadsiz molini haydab boradi,
Fuqaroning ekinini talashib.
G'am bilan sarg'aydi guldayin diydor,

Ko'ch bilan birgadir bul zamon boylar,
Mamlakatni bosib adadsiz qo'yalar
Yetgan joyga bul ajab talon tushdi,
Bu boylar dengu-dushdan adashdi,
Qalmoqning yurtini bular izlashdi,
Necha dovon, baland tog'lardan oshdi.
Jafo tortib borayotir bir necha,
Qalmoqni bilmaydi, tillari gachcha,
Xafa bo'lib borar Barchin oyimcha.
Boysun-Qo'ng'irotdan men ham ketdim, deb,
Qalmoqlardan balki jafo tortdim, deb.
Barchinning o'yini bilmaydi boylar,
Uzoq yerda qoldi bu mazgil-joylar,
Musofir bo'ldik deb necha o'y o'yalar,
Dahmarda, sardorlar molini haydar.
Ot chopsa gumburlar tog'ning darasi,
Botirni ingratar nayza yarasi,
Oltoychilik yo'ldir Qalmoq orasi,
Borayotgan Boysun-Qo'ng'irotda to'rasi.
Boshida bor edi zardan jig'asi,
Yoz bo'lsa yaylovi Amu yiqasi,
Musofir bo'p Qalmoq ketib boradi,
O'n ming uyli Boysun-Qo'ng'irotda to'rasi.
Yomon bilib Boyburining so'zini,
Bermas bo'lib bunda Barchin qizini,
Cho'llarda sarg'aytib gulday yuzini,
Yosh to'ldirib biylar jodu ko'zini.
Ayroliq o'tiga bag'rini dog'lab,
Oltoychilik yo'lga ketdi bu boylar,
Musofir bo'p, Qalmoq yurtin so'roqlab.
Bular ham bir o'z yurtiga to'radi (r),
Boysarining ikki jildav to'pi bor,
Namoyishga to'p bo'shatib boradi.
Necha bir joylarga talonlar tushdi,
Molning oldi Qalmoq yurtga yetishdi,
To'qson tog'dan keti uzilmay mol oshdi,
Molning oldi Chilbir cho'lga yetishdi.
Mol boshqarib boylar ketib boradi,
Ko'z yubortib har tarafga qaradi,
Adadini kishi bilmas bu molning,
Ko'kqamishdan keti uzilmay boradi.
Jafo tig'i bugun jonidan o'tib,
O'n ming uyli elat borar yo'l tortib,
Mamlakatni bir g'ovur-to'zon tutib,

Borayotir uzoq yo'lni changitib.
Nechovlar bularni ko'rib hovliqib,
Bir nechalar eldan chiqib dovriqib:
«Bizning elga qanday odam keldi, deb,
Bul o'lkaga bejoy talon soldi», — deb.
Borayotgan shundayin boylar edi,
Qalmoq yurti bundan bexabar edi,
O'n besh kunlik yo'lda maysa bor edi,
Ekinni sira ko'rmagan boylar edi.

Ana shunda boylar ko'chib jo'nadi, mollari Ko'kqamish ko'lidan chiqib borib, to'qson tog'dan o'tib, yurt-u jahonni to'zon, chang qilib, molning oldi necha kun yo'l yurib, bul oradan olti oy o'tib, olti oy deganda, boylar to'qson tog'dan mollarini o'tkazib, qalmoq yurtiga yetkazib, o'zlarining bir xil boylari shul mollarning oldini olib, yo'l boshqarib kelayotgan edi, bir vaqtida boylar qalmoq yurtiga necha dovonlardan oshib yetib keldi, qalmoq yurtiga, Chilbir cho'liga yetishdi. Shu cho'lda, Toychixon mamlakatida, qalmoq yurtida, Toychi viloyatida, Chilbir cho'lida, o'n besh kunlik yo'lida ekinning maysasi bor edi. Bul boylar yotgan eliboy, ekinni bilmaydi. Bu boylar bu ekinni ko'rib: «Qalmoqlarning yerlari qo'ng'ursalqin bo'lar ekan», — deb shu maysalarga, ekinning ustiga Turkistondan oshgan mollarni ro'para yog'dirib, boshqarib, ekinlarni yedirib yubora berdi. Shul vaqtda mollar bilan birga kelayotgan qora uylar Chilbir cho'lini, Oyna ko'lini yoqalab qo'na berdi. Bul boylarning kelishidan qalmoq shohi bexabar edi. Oqsoqol, arboblari ham bexabar edi. Lekin Chilbir cho'liga boylarning moli kelayotir, maysalarni oyoqosti qilib, chigirtkaday bosib, qopqora bo'lib, yeb ketib borayotir. Maysalarning changini chiqarib, tuprog'ini osmonga sovurib borayotir. Shunda ham bu Boysin elining boylarining mol, qo'ylari hali ham Ko'kqamishdan chiqib kelayotir. Bir yog'i Qalmoqqa yetdi, keti hali ham Ko'kqamish ko'lidan chiqib, oda bo'lgan emas. Mollari shunday chiqib, ko'chlari ham mollariga aralashib, Qalmoqqa qarab jo'nab, necha tog'lardan, necha qirlardan, necha bir dovonlardan oshib ketib borayotir. Ana shunda oldidagi boylar Qalmoq mamlakatiga, Chilbir cho'liga, Oyna ko'liga yetib, ko'lni yoqalab qo'nib yotir, mollarini maysalarga, ekinlarga qo'yib, ekin-maysalarni yegizib, qo'nib yotayotir. Bular shu Chilbir cho'lida, Oyna ko'lida qo'nib, suvlab, mollari o'tlab qo'nib yota bersin, sarishtalarini ola bersin, endigi so'zni Qalmoq yurtidan eshiting.

Ana shunda Qalmoq yurtlarining oqsoqol, arboblari besh yuz oqsoqol, arboblari «Bu yilgi ekinlarning niholi yaxshi emish», — deb ekinlarini ko'rmoqchi bo'lib, Qalmoqdan chiqib edi. Shunday qarasa, Turkiston eli tarafidan ko'p mol oshib kelayotibdi, osmonning qora bulutiday bosib kelayotibdi. O'n besh kunlik yo'ldagi maysani obdol talaganday, ilon yalaganday qilib, changini chiqarib, oldi yerning o'tini

yeb kelayapti. Oqsoqol, arboblar aytdi: «Bu molning adadi yo‘q, beaded ko‘p mol ekan. Buning oldiga ro‘para bo‘lsak, ravochday qip bizni ham kemirib yeb ketsa ham ajab emas. Shuncha mol, shuncha el bizing elga kelibdi. Oyna ko‘lni yoqalab, ko‘p el qo‘nibdi. Qalmoq podshosi bexabar qolibdi. Kele, Qalmoqshohga borayik, bekorga bu yerda ahmoq bo‘lib to‘planib turmayik, o‘zimizni garang qilmayik, borib Qalmoqshohga bildirayik». Bu so‘zni o‘ylab, oqsoqol, arboblar qaytib ketdi, Qalmoqshohning davlatxonasiga yetdi. Bul ekinni yegizib qo‘ygan boylarning ustidan dotqa bo‘lib, qilgan tirikchiligi — ekishidan ayrilib, Qalmoqshohga qarab, bir so‘z deb turgan ekan:

Ayo shohim, sizga aytar arzim bor,
Olmadayin so‘lgan gulday tarzim bor,
Turkistondan bir boy ko‘chib kelibdi,
Bu boylardan, shohim, bo‘lding bexabar.
Oblo mening aqli-hushim olibdi,
Shum falak boshima savdo solibdi,
Bizing elga qattiq talon qilibdi,
Davlatini ko‘rdim juda g‘olibdi(r),
Aslin bilsang, Turkistondan kelibdi,
Ekinning barini nobud qilibdi.
Uchqur eding, qanotingdan qayrilding,
Yugruk bo‘lsang, tuyog‘ingdan tayrilding,
Biz ovqatdan, sen sursatdan ayrilding.
Xazon bo‘lsa bog‘da gullar so‘ladi,
Bola-chaqa tayin ochdan o‘ladi,
Elimizni qimmatchilik oladi,
Senday shohim bul bexabar qoladi,
Sursatingni qaydan topib beradi?!

Choyrakorlar chiqmoqchin bo‘p turadi.
Shunday nomdor boylar elga kelibdi,
Oyna ko‘lni yoqalab el qo‘nibdi,
Chilbir cho‘lni moli bosib qolibdi,
Bizing ellar bunda abgor bo‘libdi,
Ekindan ayrilib dehqon qoladi,
Oqsoqollar bilib xabar beradi,
Fuqarongning bari ochdan o‘ladi,
Dehqonlarning holi tang bo‘p qoladi,
Fuqarolar nima iloj qiladi,
Elat chuvlab ekinini ko‘radi,
Yeb qo‘ygan so‘ng nima iloj qiladi?!

Arz aytgani hamma senga keladi,
Chiqimingni qaydan topib beradi,
Boylarning hisobi qanday bo‘ladi?!

Senday shohim bul bexabar qoladi,
Turib o'yla, yurtning xarob bo'ladi,
Oqsoqollar shunday xabar beradi,
Chuvullab fuqaro, xalqi keladi,
Podsholikka odam to'lib qoladi,
Mehnatkash dehqonning bari keladi,
Boylarning ustidan arz qip turadi.
Fuqarosi juda abgor bo'libdi,
Bir nechasi uzoq yo'ldan kelibdi,
Boylarning zarbidan dod deb turibdi,
Ekindan ayrilib bunda kelibdi,
Bu boylardan osha jabr ko'ribdi,
Chuvullashib hamma arz qip turibdi:
«Juda bizlar bunda abgor bo'ldik, deb,
Ekishdan ayrilib, sizga keldik, deb,
Bola-chaqa yig'lab qoldi, o'ldik, deb,
Hamma dehqon sizga arzni qildik», — deb.

Bu so'zni eshitib, Qalmoqshoh oqsoqol, arboblariqa qarab, murtini burab: — Ko'rdinglarmi, qayoqdan kelibdi? — deb so'rab, bir so'z deb turgan ekan:

Davlatimnan sholi-sholdam o'rayman,
Siyosat qip arboblarga qarayman,
U boylarni men ham sendan so'rayman.
Qaysi eldan kelib talon solibdi,
Mening mamlakatim abgor qilibdi,
Mendan beixtiyor bunda yuribdi,
Bildinglarmi qaysi eldan kelibdi?
Elni abgor qipti, zulm qilayin,
Qaysi yurtidan kelganini bilayin,
Ulug', katta-kichi, sendan so'rayin,
Qaysi yurtidan bunda kepti, bilayin,
Ul boylarga qattiq azob qilayin,
Molini sizlarga olib berayin,
Gunohkor qip men zindonga solayin.
Har na deb so'yilasam, ani qilinglar,
Mirg'azab, jallodlar bunda kelinglar,
Bundan turmay, Chilbir cho'lga boringlar,
Ul boylarni xo'b oralab ko'ringlar,
So'rab kattasini aniq bilinglar,
So'ngra tortib uni boylab olinglar,
Davlatimga urib, haydab kelinglar.
Dodlaganman eshitmanglar so'zini,
Bilib boylang kattasining o'zini,

Men o'yayin u boylarning ko'zini.
Ul boylarga qattiq azob berarman,
Boshin kesib men ham dorga ilarman,
Undayin kishiga azob berarman,
Fuqaroning vaqtin xushlab turarman,
Moli-davlatini olib berarman.
Hayallamay, jallod, endi boringlar,
Taqa! qilmay tezroq borib kelinglar!
Oblo uning aqli-hushin olibdi,
Hech kimdan so'ramay elga kelibdi,
Mehnatkashga juda azob beribdi,
Davlatiga boylar mag'rur bo'libdi,
Ekishdan ayrilib hamma qolibdi,
Eshitaman yurtga moli to'libdi,
Mendan beijoizat bunda kelibdi.
Beijoizat kepti, bo'ldi gunohkor,
Mehnatkash dehqonlar — bari da'vogar,
Hayallamay borib kelgin, jallodlar.
Otga soldi arpa bilan iyirdi,
Qor yoqqanda karvon solar chiyirdi,
Jallodlarni ul boylarga buyurdi,
Qilgan ishi dehqonlarga qiyindi(r),
Haydab kelgin, men solayin o'yindi.
Obod qilib turay bunda elingni,
Gunohkorga solmoq darkor zulmni.

Bu so'zni Qalmoqshohdan eshitib, besh yuz mirg'azab, jallod otlanib, chog'lanib, Chilbir cho'liga, Oyna ko'liga qarab kela berdi. O'n ming uyli el oz bo'lami, Oyna ko'lni yoqalab o'tirgan, hammasi bir-biriga o'xshaydi. O'zbek xalq, hech belgisi yo'q, qaysisi katta ekanini bilmadi. Kattasi shul-da, deb qariya-chollarini haydab keta berayin desa, uning ham hisobini topmadi, shuncha elda kim katta ekanini bilmadi. Nogohon jallodlar qaradi, bir yerda baxmal uy tikilayapti. Ko'rdi: kigizlarini baxmaldan yoptirgan, bo'sag'a, yon yog'ochlarini kumusholtindan choptirgan. Bu uy Boysarining uyi edi. Beadad boyligi oshib ketgan edi, kigizning o'rniga uyiga baxmal yopgan edi. Oralab yurib, jallodlar bul uyni ko'rib: «Albatta bu elning kattasi shul-da, o'zbeklarning kattasining belgisi shunday bo'ladi ekan, hech kimning uyi bunga to'g'ri kelmaydi, balki podsholiklarda ham bunday saltanat qilmaydi, shul uyga borayik, shul uyning egasini topib olayik, Qalmoqshohning yoniga haydab borayik, kattasi shul ekan, deb turayik», — deb Boysarinikiga qarab yurdi. Boysari uyining oldiga bordi. — Kelgan boy! — deb jallodlar dovush qildi. Boysari uyning to'rida edi. — Labbay, — deb jallodlarning oldiga turib kela berdi. Jallodlar Boysarini ko'rib, otdan tushib, siynasini

dog'lab, ikki qo'lini orqasiga bog'lab, boshiga qor-yomg'irday qamchi tashlab: — Yur bu yoqqa, — deb turtib hayday berdi. Bul elga yangi kelgan, hech kimdan shashti qaytmay yurgan odam — Boysari bu zulmni ko'rib, ko'ngli buzilib, jallodlarga qarab, bir so'z aytib turgan ekan:

O'z elimda shohlik g'amin yeb edim,
Men ham Qalmoq elga borsam deb edim,
Qush pitaga sig'inganday bo'p edim,
Qochgan qushman, panoh berar deb edim,
Qalmoq shohni himoyatim deb edim,
Orqa tutib bu yurtlarga kep edim.
O'z jonimga o'zim qildim zulmdi,
Bunda kelib men boylatdim qo'limdi,
Kinga aytay endi o'lar holimdi,
Ey jallodlar, mehribonlik qil emdi.
Himoyat deb keldim, bo'ldim gunohkor,
Bunday menga azob berma, jallodlar,
Qamchi urib, zulm qilma, xunxorlar,
Ne sababdan men bo'libman gunohkor?!
Rahming kelmay ko'zdan oqqan yoshima,
Achchiq qamchi urma aziz boshima.
Davron surib yurdim Boysin elima,
Hozir kelib bandi bo'ldim qo'linga,
Qarab rahming kelsin mening holima.
El ichinda qo'lim boylab haydama,
Qariganda qilma meni sharmanda.
Mendaymi nochorga azob berasan,
Zulm qilib meni haydab borasan.
G'ariblikda mening ko'nglim bo'lmagin,
Musofirman, menga zulm qilmagin,
Bir gap bilan keldim Qalmoq elinga,
Hozir bandi bo'lib tushdim qo'linga.
Kalimayi-shahodat kelar tilimdan,
Musofirman, ne ish kelsin qo'limdan,
Kelib foyda qilmadim-ku elimdan.
Ne sababdan bunday ishni qilasan,
O'zim tursam meni boylab urasan,
Bekoriga menga azob berasan,
Nima gunoh qilganimni bilasan?
Muncha ham siyosat qilma, jallodlar,
Musofir boy nega bo'ldi gunohkor?
Bu so'zlarni aytgan Boysari nomdor,
Gunohimni ma'lum qilgin, jallodlar!
Elingning rasimi shunday bo'lama,
Musofirni ko'rsa boylab urama?!

Shunda Boysariga qarab, gunohkor bo'lganini bildirib, jallodlar ham bir so'z aytib turgan ekan:

Bizlar bildik o'z elingdan kelibsan,
Hech kimdan so'ramay bunda qo'nibsan,
Bu elatga juda azob qilibsan,
Elning ekinini yegizib qo'yibsan,
Dehqonlarni sen yalang'och qilibsan,
Qilgan ishing o'zing bilmay yuribsan.
Mehnatkashlar shoh qoshiga borgandir,
Ustingdan chuvullab arz qip yurgandir,
Fuqaro arzini tinglab bilgandir,
Toychi shohim ko'p siyosat qilgandir,
Toychixon amriman jallod kelgandir,
Katta bilib seni boylab olgandir,
Bizlar jallod, xonning amrin tutamiz,
Amr etmasa seni boylab netamiz?!
Toychixon qoshiga haydab ketamiz.
Boylaganga boylar xafa bo'libdi,
Bundan katta senga azob turibdi,
Ko'p dehqonlar bul da'vogar bo'libdi,
Ekishidan hamma ayrilib qolibdi.
Qilgan ishing o'zing bilmay yurasan,
Dehqonlarga nima javob berasan,
Turib o'yla armon bilan o'lasan,
O'zing bilmay xo'p ishlarni qilasan,
Ko'pning o'rtasiga tushib qolasan,
Mehnatkashga bir ko'pkari bo'lasan,
Molingdan ayrilib o'zing o'lasan,
Bul ishing shunday javob ko'rasan,
Bola-chaqang ko'rmay g'arib qolasan,
Haydab borsak, ikki boshdan o'lasan.
Qalmoq shohim senga zulm etadi,
Boshing kesib seni dorga tortadi,
Molu davlatingni talon etadi.

Bu so'zni jallodlardan eshitib, Boysari ham jallodlarga qarab, bir so'z aytib turgan ekan:

Men berayin qator-qator norimni,
Nor ustiga yuklab beray zarimni,
Men berayin manglayimda borimni.
Jallodlar, eshitgin aytgan so'zimdi,
Qo'lim chechib ozod qilgin o'zimdi,
Munday kunda menga o'lim lozimdi(r),

Mol yetmasa beray Barchin qizimdi,
 Hali ham bir ozod qilgin o'zimdi.
 Jallodlar, quloq sol bu nolishima,
 Qaba falak og'u qo'shdi oshima,
 Haydab borib yetma mening boshima,
 Nima deb so'zlasang, men ham qilayin,
 To'qson qo'ra qo'yim bordir, berayin.
 To'qaydan yilqilar barini olsin,
 Ekishiga molim hisoblab ko'rsin,
 Kamlik qip yetmasa, qizimni olsin,
 Ul dehqonlar yo da'vogar bo'lmasin.
 Lodon ko'nglim har xayolga bo'libman,
 Gunohkor bo'lganim endi bilibman,
 Eliboyman, men ham ahmoq bo'libman,
 Ilgarida men ekishni ko'rmasam,
 Dehqonlar ekishin o't deb yuribman,
 Bilmaslikdan gunohkor bo'p qolibman,
 Jallod, senga minnatdorlik qilibman.
 Xayolingga badfe'llik kelmasin,
 Armon bilan bir musofir o'lmasin,
 Haydab borma, shohing meni ko'rmasin,
 Siyosat qip qattiq azob qilmasin.
 Termiltmagin, jallod, mening ko'zimdi,
 Arza bilan shohga bildir so'zimdi,
 Qanday bo'lsa haydab borma o'zimdi,
 Gunohkor bo'libman, o'lmak lozimdi(r).

Bu so'zni Boysaridan eshitib, jallodlar: «Rost aytadi shul bechora, ekinni o't, deb bilmay yegizib qo'yibdi, qancha fuqaro ustidan arz qip turibdi, haydab borsak, agar Qalmoqshohga to'g'ri qilsak, Qalmoqshoh gapiga quloq solmay, buning boshini kesib, dorga tortadi; buni haydab bormay, shuning so'zini bir arza qip tutayik, agar qabul tutsa, haydab bormay, shu yerdayoq qo'yib ketayik», — dedi.

Jallodlar Boysarining haligi so'zini arza qip, ikki mirg'azabdan jo'natdi. Mirg'azablar arzani op kep, Qalmoqshohga tutdi. Qalmoqshoh bu arzani o'qib ko'rib aytdi, juda dimog'i ham chog' bo'lib ketdi: — Meni himoyat tutib kelgan odam bo'lsa, qatorda nori ham o'ziniki, nor ustida zari ham o'ziniki, barcha davlat — moli ham o'ziniki, bizga darkor emas, Barchin qizi ham o'ziniki. Yayloviga Chilbirning cho'lini berdim, suvloviga Oynalining ko'lini berdim. Yetti yilgacha moli bezakot, betergov yura bersin. Har kim musofir boylarga taaddi qilsa, boshi — o'limda, moli — talovda, o'z ixtiyorida yura bersin, — dedi.

Bu so'zni eshitib, oqsoqol, arboblar: — Sen bunday beklik qilding, ul beva-bechoralarning ekinini yegizib qo'ygan, besh kun, o'n kundan

keyin soliq, sursat deb (so'raysan). Hech nima bo'lmasa, odamlarning ko'rpasini sotdirib olasanmi? — dedi. Shunda Qalmoqshoh turib aytdi: — Hali yil erta, tari-tarmoq eksang ham ovqatligingni olib qolasan; bu yilgi beradigan har nima podsholik chiqimdan ham o'tdim, — dedi. Shunda fuqaro dehqonlar ham dimog'i chog' bo'lib, tari-tarmoq ekkani qo'sh chiqarib ketdi. «Har nima olganimiz o'zimizga bechiqim tegadigan bo'ldi», — deb yuribdi. Boylarning ham dimog'i chog' bo'lib: «Xo'p yeri qo'ng'irsalqin, o'tloq keladi ekan, molni ikki semirtib sotamiz ekan», — deb bularning ham dimog'i chog' bo'lib, hammasi ham joylashib qoldi. Nima bo'lsa, Qalmoqshohdan vaqti xush bo'lib, ana endi bular bunda joylashib tursin, har qaysisi ham o'z kunini o'tkazmaq bilan tursin.

Toychi viloyatinda, Qalmoq muzofotinda bir Surxayil degan kampir bor edi. Juda haddili zo'r kampir edi, bu kampirning yetti o'g'li bor edi, yettovi ham nomdor alp edi. Kattasini Ko'kaldosh der edi, undan kichkinasini Ko'kaman der edi, Ko'kqashqa der edi, Boyqashqa der edi, Toyqashqa der edi, Qo'shquloq (der edi), kenjatoyini Qorajon der edi. Shu yettoviga tir qilgani Qalmoqshoh har mamlakatlardan alplarni olib kelib, to'qson alp qilib, Kashal g'oridan joy berib, bularni to'qayistonda boqib yotar edi. Ul alplar qanday alp: yoyandoz, mergan alp, har qaysisi to'qson botmon temirdan sovut kiygan, har kuniga to'qson shirbozning etini ta'til qilgan, bosh-boshiga har qaysisi podshohlikdan har oyda besh yuz so'm moyana olgan xo'b birlanchi zo'r polvondir. Bul alplarning har qaysisining podshohlikdan qirq qiz xizmatkori bor, bu yoqdan, u yoqdan, ovdan kelsa, joyini solib, xizmatini qilib turadigan qizlar. Boysarining qizi Barchinni bular ko'rgani yo'q. Shul vaqtlarda Barchin ham barkamol, bo'yi yetgan, har yag'rini o'n besh qarich keladi. Parning nazari bilan paydo bo'lgan, bu ham alp. Orqavaron eshitib, shu musofir boylarda bir qiz bor emish, deb bular ham o'zavonda maslahat qiladi: goh biri olmoqchi bo'ladi, goh bari olmoqchi bo'ladi, goh hammasi o'rtaqa olib xotinli bo'p qolmoqchi bo'ladi. Necha vaqtlar ko'rmasi shu maslahatni qilib yuradi.

Kunlardan bir kun alplarning enasi Surxayil maston Qalmoqshohning davlatxonasiga borib, o'g'illarining orqasidan Qalmoqshohga hurmati ko'p, Qalmoqshoh gapini qaytarolmaydi, alplarning enasi Surxayil maston Qalmoqshohga qarab, bir so'z aytib turgan ekan:

Shohim, senga arzim bayon qilayin,
Kattamsan-da, bir gap keldi, so'rayin,
Chilbir cho'lni tomosha qip kelayin.
O'zbaklar mazgili qanday, ko'rayin,
Yaxshi-yomonini ongnib bilayin,
Ruxsat bersang, men ham turmay borayin,
Ul boylarning molin boj qip olayin,

Shu so'zni, sultonim, sendan so'rayin,
 Javob bergin o'zbaklarga borayin,
 Qanday ekan bir hangama qilayin,
 Hech zulm qilmayman, borib kelayin.
 Javob bersang, bundan turmay boraman,
 Sayil etib, ellarni ko'rib kelaman,
 Ko'rganimni sizga javob beraman.
 Bunda sarg'aymasin guldayin diydor,
 Juda nomdor emish ul kelgan boylar,
 Dongdorlarni ko'rmoqlikka haqqim bor,
 Farzandlarim muna elda zo'rabor,
 Shohim dedim, hurmat qildim muqarrar.
 Dardli qul dardimni kimga yorayin,
 Hasratimdan eldan el axtarayin,
 Bebosh bo'p ketmasin, boyni ko'rayin,
 Bir oziroq chiqim solib olayin,
 Yomonini borib tergap ko'rayin,
 Birov emas, uch-to'rtta bo'p borayin,
 Borib kattasiga mehmon bo'layin,
 Ko'rganimni kelib xabar berayin,
 Javob bering, endi men ham borayin.

[Qalmoqshoh] ul boylarning ixtiyorini o'ziga bergan edi. Bu so'zlarni Surxayil mastondan eshitib, borma deb bu kampirga aytolmay, nochor javob berdi. O'g'illarining zo'rligidan Qalmoqshoh ham hazar qilar edi. «Endi ixtiyorim o'zimda bo'ldi», — deb kampir qaytib, mazgiliga kelib, o'ziga tobe qarindosh to'qqiz kampirni birga olib, o'zi bilan o'nta bo'lib, yo'lga chiqib, yo'l yurib, beli bukrayib, qulog'i tikrayib borayotib edi. Kenjatoy o'g'li Qorajon o'n uch mahrami bilan yo'lda ot o'tlatib yotib edi. Qorajon qaradi, to'qqiz kampirni ergashtirib, enasi Chilbir cho'liga qarab borayotir. Qorajon ko'rib: «Bu enasi qurg'ur nimaga borayotir ekan. Bu Chilbir cho'liga borar, bizlarni orqa qilib baland-past gapirar, ko'p odamlarni ham xafa qilar, nima bo'lsa musofir-da, boylarning ko'nglini ozor qilar. Buni qaytarib yuborayin. Bul imonsizlarga boylarning mazgilida nima bor, bulardan yaxshi gap chiqami, bir ko'ngli qoralik orttirar; o'g'illaridan gap qochgan-da, deb Qalmoqshoh o'pkalab yurar, bu bachchag'arlar zo'rligiga inonib, mening hukmimni ham buzdi, deb yurar, nima bo'lsa qaytarib yuborayin», — deb o'ylab, enasining oldiga chiqib, yo'l bo'lsin qilib, enasidan savol so'rab turgan ekan:

To o'lgancha so'ylab qolgan til bo'lsin,
 Uzunli-qisqali to'ning mo'l bo'lsin,
 Har kimsaga farzand bersa, ul bo'lsin,
 Qavatingda to'qqiz kampir enajon,
 O'nta bo'lib, ena, senga yo'l bo'lsin?

Ne sababdan mehnat tortib kelasani,
Mehnat tortib, ena, qayda borasan?
Quloq solgin Qorajonning tiliga,
Ena, qaytgin, borma Chilbir cho'liga,
Oralama o'zbaklarning eliga,
Ena, sen ham qaytgin kelgan yo'linga.
So'z aytarman, ena, senga bir alvon,
Yaxshilik so'z aytib turur Qorajon,
Ena, qaytgin, borma Chilbir cho'lidan.
Mening so'zim, ena, og'ir olmagin,
Bu gaplarni, ena, hazil bilmagin,
Xayolingni har tarafga bo'lmagin,
Qaytgin, ena, ul boylarga bormagin.
G'am bilan sarg'aydi guldayin diydor,
Qorajonning aytgan so'zi shu bo'lar,
Bir nechalar ahvolidan bexabar,
Qo'y-chi, ena, halak bo'lib nima bor?!
Kampirlarni, ena, hamroh qilibsani,
Bir shumlikni, ena, o'ylab yuribsani,
Ko'ngilingga ul shumlikni olmagin,
Borib shu boylarni halak qilmagin,
Qaytgin, ena, kelgan yo'ldan qolmagin.
Horib-charchab, ena, halak bo'lasan,
Borgan yerni besaramjon qilasan,
Yomon bo'lsang, sen imonsiz o'lasan,
Qaytgin, ena, borib nima qilasan.

Bu so'zni eshitib, Qorajonning achchig'i kelganini bilib, Qorajonning aqlini olib, ko'nglidagi gapini bilib, bir so'z aytib turgan ekan:

Xudoyim saqlagay bandani omon,
Turib o'yla yaxshi yo'lga boraman,
O'zbaklarga seni kuyov qilaman,
O'zbaklarning yaxshi qizi bor bo'lsa,
Atashtirib ro'mol berib kelaman.
Yo'ldan urma, Chilbir cho'lga borayin,
Nazar solib o'zbaklarni ko'rayin,
O'zbaklarning yaxshi qizi bor bo'lsa,
Boshi bo'shmi deyin, avval so'rayin.
Yaxshi qizlar agar boshi bo'sh bo'lsa,
Kelin qilib, biror ro'mol o'rayin.
Uylantirsam, senga xabar berayin,
Borishli-kelishli bo'lib yurayin,
Bolalarni tog'a-jiyan qilayin.
O'n uch mahramingman yo'lda turibsani,

Tenging yo'q, jon bolam, bo'ydoq yuribsan,
Enangning xayolin yomon bilibsan,
Ko'ngilingga necha so'zni olibsan,
Meni qaytarsam, deb xayol qilibsan.
Meni bilsang, sening uchun boraman,
Elning boshdan oyog'ini ko'raman,
Senga lozim bir qiz topib olaman,
Kenjatoyim, seni yaxshi ko'raman,
Men birovga seni kuyov qilaman,
Ko'ngilimda borin aytib beraman,
Enang men-da, yaxshilikni ko'raman,
Sening uchun ko'p xizmatlar qilaman.
Bad olma enangning aytgan so'zidan,
Obberay o'zbakning suluv qizidan,
Kuyov bo'p suzilib tursang, Qorajon,
Bolam, tomir bo'lsak o'zbak elidan.

Bu so'zni eshitib, Qorajonning dimog'i chog' bo'p, enasining yurishidan ko'ngli to'lib: — Ena, shu gap ko'nglingda bo'lsa, sen kelgancha men shu yerda turaman, bitgan-bitmagan xabarini qaytarda menga bildirib o'tasan, — deb Qorajondan javob tegib, kampir ham yo'lga kirdi. Bul borayotgandagi so'zi:

Jo'ralarin birga olib,
To'qqiz kampir hamroh bo'lib,
Yurmoqqa baridan g'olib,
Shul zamonda yo'lga kirib,
Chilbir cho'liga yo'l yurib,
Jo'ralari keyin qoldi,
Surxayil maston yo'l oldi.
Ul boylarga borsak, deydi,
Qanday ekan bilsak, deydi,
Borib mehmon bo'lsak, deydi,
Bekning qizin eshitgandir,
Suluvligin ko'rsak, deydi.
To'qqiz kampir keyin qopti,
Halloslab yo'l tortdi.
Ne gap keladi o'yiga,
Qirq qari bo'z ko'ylak bo'lmas
Qurg'ur ayyorning bo'yiga.
Borayotir shunday qarab,
Boysarining uyin so'rab,
Hech kim bo'lmas bunga taraf.
Bir necha bilmas tilini,
Uylantirmoqchin ulini,

Ko'rsam deydi, yo'l tortadi,
Musofir boy mazgilini.
Qichab yurar qolgan kampir,
Necha ishdan bo'lib g'ofil.
Uzoqdir soylar darasi,
Ko'rinmas kampir qorasi,
Juda ham bir qichab ketdi
Alp Qorajonning enasi,
Uylamakchun Qorajonday bolasin.
«Ko'ngilda borini men ham bilay, deb,
O'zbaklarning hammasini ko'ray, deb,
Agar suluv, yaxshi qizi bor bo'lsa,
Qorajon ulimga olib beray», deb.
Bu gaplarni o'ylab endi o'yiga,
Yaqinladi Boysarining uyiga.
Borayotgan shundayin ayyor edi,
Boysarida to'qqiz ko'ppak bor edi,
Ko'ppaklari bul ayyorni ko'radi,
Chopib kelib bul o'rtaga oladi.
Har qaysi har yoqdan tortib boradi,
Ayiqday chinqirib kampir quladi,
Boyqadami emchagidan oladi,
Iziquiti quvuqqa chang soladi,
Ayiqday chinqirib kampir quladi,
To'qqiz ko'ppak o'rtaga op taladi.
Juda ham kampirning aqili shoshdi,
Dirday bo'lib ishton-ko'ylakdan tushdi,
Har tarafga kuchuk tortib talashdi,
Kuchuklar oldinda o'rtaga tushdi.
Bu kampirni hech bir odam bilmadi,
Hech kim kelib bundan xabar olmadi,
Bul ahvolda bo'lganini bilmadi,
Ustidagi kiyimidan qolmadi.
Kampir qulab bunda sulab yotadi,
Kiyimining barin yirtib otadi,
Balki kampir yarador bo'p yotadi.
Zo'r itlar oldinda bul kampir nochor,
Katta kuchuklarga bo'ldi giriftor,
Hech kim bo'lmadi-ku bundan xabardor,
Ko'p talab kuchuklar qildi yarador,
Chinqirib bul kampir dovshin chiqarar:
— Xazon bo'lib bog'da gullar so'ldimi,
Ajal yetib paymonasi to'ldimi,
Kuchuklari o'rtaga olib taladi,

Boysarining boybichasi o'ldimi?
Mehmon keldi, hech bir odam bilmadi,
It taladi, uy egasi ko'rmadi.
Jafo tig'i bul kun jondin o'tdimi,
Ayroliq xanjari bag'rin yirtdimi,
Hech dovushni eshitmaydi xaloyiq,
Bu yoqning odami bir yoq ketdimi?
Mendayin nochorning ko'nglin bo'ladi,
Bul ishidan boylar zarar qiladi,
Kuchuklardan ko'p alanglab qoladi,
Boylarning kuchugi jabr qiladi.
Tur! — degan dovushni endi eshitib,
Uydan turib bul boybicha qaradi.
— Qanday odam? — deydi, endi keladi,
Kampirning holidan xabar oladi,
Shul zamon boybicha yetib keladi,
Bul kampirga mehribonlik qiladi,
Kampirning holini kelib ko'radi,
Abgor qilib ko'p kuchuklar taladi,
Itidan ayirib endi oladi,
Kampirning ko'nglini endi so'radi,
Kampir juda dirday bo'lib qoladi.

Kampirning yalang'och bo'p qolganini ko'rib, boybicha uyiga borib, yangi kiyimlar olib kelib, kampirning ustidagi kuchuk yirtgan kiyimlarini chechib olib, yangi kiyim kiydirib, boybicha kuchuklarini urib, kampirning dimog'ini chog' qilib, uyiga ergashtirib bordi. Barchin qirquin kanizaklari bilan o'tirib edi, bu kampirni ko'rib, qanday bo'lsa musofirchilik yurt-da, kampirni izzat qilib, o'rnidan turib, ta'zim qilib o'tirdi. Barchinni kampir ko'rib: «Bizning Qorajonga lozim qiz ekan», — deb o'tirdi.

Ne pallada bog'onag'i to'qqiz kampir jo'rasi yetishdi, bularning oldiga odam chiqib, itga talatmay olib bordi. Mehmonlar ko'rishib, o'tirdi. Boybicha mehmonlarga osh taraddud qildi, ziyofatga palov pishirib, palovni damlab: «Endi mehmonlar bilan gaplashib o'tirayin», — deb boybicha ham kep o'tirdi. U yoqdan, bu yoqdan gap tashlashib, besh-to'rt og'iz gap boshlashib, shunda kampir boybichaga qarab, shu qizingning boshi bo'shmi, — deb so'rab turgan yeri:

Qozonda qaynagan shirboz go'shmidi,
Shul qizingning agar boshi bo'shmidi?
Boshi bo'shmi deyin, sendan so'rayin,
Kelin qilib biror ro'mol o'rayin,
Qorajonga atashtirib borayin.
Mehmon bo'lib biror guzarim tushdi,

Iting ko'p taladi, ko'p nasham uchdi,
 Shul qizingni ko'rib ko'nglim xushdi(r),
 Albatta qizingning bul boshi bo'shdi(r).
 Boybicha, eshitgin aytgan so'zimdi,
 Ko'ngling bo'lib xafa qilma o'zingdi,
 Kelin qilib ketay sening qizingdi,
 Sening qizing Qorajonga lozimdi(r).
 Qizingning boshida taralgan chochi,
 Qorajon ham yigitlarning me'roji,
 Mening aytgan gapim bunda bilsang-chi,
 Qorajonni kuyov qilib olsang-chi,
 Rasmi-qa'dang menga ma'lum qilsang-chi.
 Nima deb amr etsang ani berayin,
 O'zbek boylar, rasimingni so'rayin,
 Qorajonning vaqtin xushlab turayin,
 Qizingman ikkovin birga qilayin.
 Oshiqning fahmidir qorong'i kecha,
 Yig'lasang, holingga yig'lar bir necha,
 Bu so'zima javob bergin, boybicha.
 Sening qizing tarzin ko'rdim, oyimcha,
 Qorajon ham yomon emas, bekbachcha,
 Ikkovi ham o'ynab yursin har kecha,
 Qizing bilan ro'zg'or qilsin o'lgancha,
 Bu gaplarni hazil bilma, boybicha.
 Bir obloga yetgay aning nolasi,
 Turgan yerim boyning kulbaxonasi,
 Men bo'laman Qorajonning enasi.
 Necha qizlar Qorajon deb intizor,
 O'ziga teng ko'rmas bolam zo'rabor,
 Sen qizingni bersang, ko'ngli xush bo'lar.
 Sening qizing Qorajonman barobar,
 O'ynab-kulsa, bolam, Qorajon shunqor,
 Qorajonning aytgan qizi shunda bor.
 Kelin qilib borsam, ko'ngli topilar,
 Necha mahram Qorajonga xizmatkor,
 Shul qizingni sening bermaging darkor.

Kampirdan bu so'zni eshitib, boybicha ham bir so'z deb turgan ekan:

Qozonda qaynagan shirboz go'sh emas,
 To'rda o'tirgan qizning boshi bo'sh emas.
 Qizim domot bobosining uliga,
 Mol bergani Boysin-Qo'ng'iro't elida.
 Xabar borsa, bek Alpomish kelmaymi,

Kelsa Qorajonday o'g'ling o'lmaymi,
 Qurg'ur kampir, tek o'tirsang bo'lmaymi?!
 Har kim o'z elida bekmi, to'rami,
 Qarchig'ay qarg'aga yemtik berami,
 Qaysar kelsa, alplar omon qolami?!
 Bir kuni bu yerdan xabar bormaymi,
 Bo'lgan gapni Qo'ng'irot elda bilmaymi,
 Oltoychilik yo'ldan shunqor kelmaymi,
 Qalmoqning eliga qirg'in solmaymi,
 Qurg'ur kampir, tek o'tirsang bo'lmaymi?!
 Xazon bo'lib bog'da gullar so'libdi,
 Oblo sening aqli-hushing olibdi,
 Xayolingga shunday so'zlar kelibdi,
 Qalmoqlardan bilsang Hakim g'olibdi(r).
 Hakimbek kirgandir o'n to'rt yoshiga,
 Qalmoq tob bermaydi bul savashiga,
 Chiday olmas Hakimbekning ishiga,
 Bir baloni sotib olma boshiga.
 Oti Hakim, bilsang o'zi zo'rabor,
 Dushman chiqib bo'lolmaydi barobar,
 Qorajon o'g'lingni sening o'ldirar,
 Bu so'zlarni aytib senga nima bor,
 O'z yo'lingga yursang bo'yimi¹ mushtipar?!
 Obod bo'lar, bilsang, Boysinning yurti,
 Uchar qushdan o'tar bul mingan oti,
 Mingni chopar qo'lda keskir po'lati,
 Ko'rsa dushmanlarning qolmas toqati,
 Asli o'zi Qo'ng'irot elning bekszodi,
 Shul qizimning bul atashgan domoti,
 Shul bo'ladi bir yurtning vallamati.
 Sendan zulm ko'rsak, bunda kelmaymi,
 Dushmanlarga bir qiyomat qilmaymi,
 Ish ko'rsatib, kelib yorin olmaymi,
 O'z yurtiga borib davron surmaymi,
 Mastonmisan, jo'n o'tirsang bo'lmaymi?!

Bu so'zni eshitib, kampir ham boybichaga qarab, bir so'z deb turgan ekan:

Mehmon bo'ldim sendayg'achiqq nosoqqa,
 Put ko'tarding islomdagi...
 Oltoychilik yo'ldan kuyov bo'lami,
 Shundan kelib sening qizing olami,
 Kelsa bul alplardan omon qolami?!

¹ Bo'lmaydimi.

Boybicha, bilmading aytar so'zingdi,
Termiltmagin bunda ikki ko'zingdi,
Tortinmay bera ber Barchin qizingdi,
Barchin qizing Qorajonga lozimdi(r),
Hazil bilma mening aytgan so'zimdi.
Qorajonni kuyov qilib olsana,
Muna elga erkin bo'lib yursana,
Holing bilib yaxshi so'zlab ko'rsana,
Qorajonni o'zingniki qilsana,
O'ylanmay biz bilan quda bo'lsana,
Yaxshi so'zman Qorajonga bersana.
Bermasang, enasi aytib bormaymi,
Aytgan so'zing ul Qorajon bilmaymi,
Gapingni ko'ngliga og'ir olmaymi,
Achchig'lanib ot o'ynatib yurmaymi,
Mahramiman kelib qizing ko'rmaymi,
Siyosatman kelib tortib olmaymi,
Undan keyin yuzing tuman bo'lmaymi,
Tortib olmoq ul qo'lidan kelmaymi?!

Bu so'zni eshitib, boybicha ham bir so'z deb turgan ekan:

Erisin, tog'larning qori erisin,
Yer ostida dushman tani chirisin,
Iloyim Qorajon o'g'ling qurisin.
Sen eshitgin mening aytgan so'zimni,
O'g'ling ololmaydi Barchin qizimni.
Mening so'zim ola berding qiyoma,
Qo'lingdan kelganin qilgin, ayama!
Qorajonni menga ulgu qilasan,
O'zing ayyor, bir imonsiz, o'lasan,
Nosoqi so'z bunda aytib turasan,
Bu mazgilda, kashmir, nima qilasan?!
Bu so'zlarni aytdi unga boybicha,
Quloq sop eshitib Barchin oyimcha,
O'rlashma, deb ora tushdi bir necha.
Boybichaman kampir ancha o'rlashdi,
Bir-biriman tura kelib ushlashdi,
Ikkovi tura kep shunday tirashdi,
To'qqiz kampir turib oraga tushdi.

Kampirlar bularni ayirib qo'ydi. Mehmonlar o'tirdi. Mehmonlarni bular o'tqizib, qo'lini yuvdirib, dastarxon soldi. Uch tovoqqa oshni suzib, op kep mehmonlarning oldiga qo'ydi. Bir tovoq to'rtovara bo'p qoldi. Bog'ona Qorajonning enasi zehni koyigan, ikki guruch olib og'ziga soldi. Bu yoqdagi kampirlar agar uch guruch olib og'ziga solsa, haddi

yo'q, boshini kesadi. Qorajonning enasidan qo'rqqanidan bular ham ikki guruchdan olib og'ziga soldi. Uch tovoq oshdan yigirma guruch kamib qoldi. Bo'ldik, deb uzata berdi. Tovoqni berib, fotihani yuziga tortdi, mehmonlarni jo'natdi. Qorajonning enasi qaramay ilgarida qichab ketdi. To'qqiz kampir qorama-qora, bular ham ketib borayapti, o'zavonida to'ng'illashib ketib borayapti: «Allanima yeydigan osh bo'lgan ekan. Xudo olgur, o'g'lingni uylantirmay o'lgur, oshni yegandan keyin ham urush qilmadi. Xo'p ko'rganli boylar ekan. Bul bo'lmay, o'zimiz qidirib kelsak ham shulla qip siylar ekan, esiz osh qoldi, xudoy olgur oshning ustida ko'ngli qoralik qildi. Unga bildirmay, tag'i bir qidirib kelamiz-da», — deb borayapti. Qorajonning enasi ilgarida ketdi. Qorajon yo'lga qarab yotibdi.

Qarasa, enasi kelayapti, enasini ko'rib Qorajon: — Qalay, qalay, ena? Bo'ri bo'p kelayapsanmi, tulki bo'p kelayapsanmi? — dedi. Enasi aytdi: — Bolam, men borgan yerdan ham tulki bo'lamanmi, bo'ri bo'p kelayotibman, seni uylantirib, bu ko'ylaklarni quda-andalikka kiyib kelayotibman. Qorajon aytdi: «Enam bizni ko'rganli yerdan uylantiribdi. Enamning bosh-oyoq sarpoyni qilib yuboribdi». — Ena, bo'ri bo'lganindan gapir,— deb turibdi. Qilgan ishidan bildirib, kampir Qorajonga qarab, bir so'z deyapti:

Quloq solgin menday enang tiliga,
Oraladim musofir mazgiliga,
Mehmon bo'ldim Boysariboy uyiga.
Nazar qilib mazgiliga qaradim,
Kelin qilayin deb avval so'radim.
Boysarining yaxshi qizi bor ekan,
Oti Barchin, o'zi zulfakdor ekan,
Bir necha ko'rmakka intizor ekan,
Atlas ko'ylak xo'b bir yengi tor ekan,
Qirquin qizlar unga xizmatkor ekan.
O'n to'rt yashar ekan, ayni kamoli,
Boshida pirpirilar lovdon ro'moli,
Oydayin barq urar aning jamoli,
Odamni balqitar tegsa shamoli,
Boysarining shunday qizi bor ekan.
Boybichani ko'p ag'darib so'radim,
Boshi bo'sh ekanin toza sinadim,
Senga atashtirib ro'mol o'radim,
Shu bugun qalliqqa borgin, Qorajon.
O'zbakning rasimi shunday bo'ladi,
Atashtirgan kuni kuyov boradi.
Shu bugun uyalib, bolam, bormasang,
Ertan sening vajing o'tmay qoladi,

O'zbek qizi tayin aynib qoladi,
Rasimini menga aytib beradi,
Bolam, senga enang xabar qiladi.
Kechga qolma, jonim bolam, erta bor,
Suqsuroy degan bir sening yangang bor,
Kuyov kelsa, bo'larmiz deb xabardor,
Juda ham tayinlab qoldi ko'p qizlar,
Qanday bo'lsa, jonim bolam, erta bor.
Oti Barchin ekan, o'zi gajakdor,
O'ynab-kulib tarqar ko'nglingdan g'ubor,
Baxmal uyda senga qarar sanamlar,
O'zbek qizlar bari bo'lar xizmatkor,
Mahramingni olib bolam birga bor,
Kechga qolma, nima bo'lsa, erta bor.
Enangning so'zini hazil bilmagin,
Sen panalab qorong'ida yurmagin,
Kuyovman deb sen uyalib turmagin.
Baxmal uy belgili, bolam, tikka bor,
Oting ushlab bari bo'lar xabardor,
Qo'ng'iroq qizining bari yig'ilar,
Hammasi ham xotiningga xizmatkor,
Bolam, sening yoring bir mohi dilbar,
Jamollari aning oyga barobar,
Qanday bo'lsa, kechga qolmay, erta bor.

Bu so'zni enasi aytdi, enasidan Qorajon eshitdi, Qorajon turib aytdi: — Ena, sening bu gaping qanday bo'p ketdi, nahoyati bir ro'mol o'ratib kelgansan, uning keyinidan biz zingkiyib qalliqqa borganimiz ayb bo'lmaymi, yurt kulmaymi bul qilgan ishingga? Enasi turib aytdi: — O'zbeklarning o'zining rasmi ekan, rasmi-qa'dasini o'zlari bil-dirdi. Atashtirgan kuni kuyov boradi ekan. Agar mol berganim yo'q deb shul kuni o'ylanib bormay qolsa, qizini aynib oladi ekan, uyalgan odam xotindan quruq qoladi ekan. Ularning zangi-rasmi shunday bo'ladi ekan. Qanday bo'lsa, kechga qolmay, ertaroq bor, — deb enasi o'tib ketdi.

Qorajon mahramlariga aytdi: — Bir nechang jahonni sayl etib yur-gan, bir nechang ro'zg'or ko'rgan, bir nechang jahongashta ham bo'lgan, biz o'zbekka kuyov bo'ldik, o'zbaki rasm qilib borayik, o'zbakning ku-yovi ne tartib bo'ladi ekan, hech qaysing ko'ribmiding? Mahramlar aytdi: — Hayit-arafada o'zbakning kuyovini ko'rar edik. Shiydam bo'lib yurar edi. Salla o'rab, kiyinib turar edi. Xotinlar kuyov, deb bir nimasini olar edi, haytovur o'zbakning kuyovi shunday bo'lar edi.

Bu so'zni eshitib, Qorajon: — Esa o'zbaki rasm qilayik, — deb telpakni tashlab, yangi liboslar kiyib, boshiga salla o'rab, chotayotir, sira shiydam bo'lmaydi, g'arpayib ketayotir, sira o'zbek xohlaydigan

bo'lmayotir. Burun-so'ng salla o'ragani yo'q, shiydamlab o'ramoqqa o'ng'ayi kelmayotir. Qorajon aytdi: — Biz o'zbek xohlaydigan bo'l-madik. Mahramlar: — Sizni o'zimiz sozlaymiz,— deb to'qson botmon temirdan sovut kiygan alp Qorajonni mahramlar otga mindirib, o'n to'rt otning yakka jilovini olib, tip-tikka qilib zingkiytib, chorib tashladi: — Ana endi o'zbek xohlaydigan shiydam bo'ldingiz, — dedi.

Samarqandning minoriday zingkiyib, buti selanglab, otning ostiga aymashib, o'n uch mahramini birga olib, Qorajonning qalliqqa jo'nab borayotgan yeri:

Qorajonbek yo'lga kirdi,
Mahramlarin birga oldi,
Chilbir cho'liga yo'l yurdi.
Bilgan enasin so'zini,
Ko'rmakchin sarvinozini,
Olmakchin biyning qizini.
Boradi shunday zo'rabor,
Ostida pishqirib tulpor,
Mahramlar bo'lib xizmatkor,
Bundan bexabar o'zbeklar,
Enasidan bilib shunqor,
Borib ko'rsam deydi dilbar,
Bundan bexabar ko'p qizlar,
Oyna ko'lni yoqaladi
Qorajon bekday aydahor.
Sira ko'rgan yo'qdir munday,
Bu qanday yurgan zo'rabor,
Hayron qoldi o'zbek ellar.
Bedov otga qamchi chotdi,
Uylariga burilmay o'tdi,
Ko'p elni oralab ketdi,
Boysarining mazgiliga
Qorajon yaqinlab yetdi,
Hali kuyov borayapti,
Boysarining uyin ko'rib,
Har yoqqa tengsalib o'tdi.
Tomoshaga elu xalqni qaratdi,
Enasin so'ziga ahmoq bo'libdi,
Boysarining mazgiliga boribdi,
Hech kim xabar olmas buning holidan,
O'z sha'niga kuyov bo'lib yuribdi.
Kiygani gulgun qirmizi,
Qaramaydi ko'p kanizi,
Bexabar o'zbekning qizi,

Uylandim deb halak bo'lgan,
Sarson Qorajonning o'zi.
Bunda o'ynab-kularman, deb,
O'zbak qizin olarman, deb,
Kelib edi halak bo'lib,
Suluv qiz-da, ko'rarman, deb.
Ul enasi ahmoq qilgan,
Chandib o'zni bog'lab olgan,
Juda shiydam bo'larman, deb
Dami qaytib bunda kelgan.
Yuribdi Qorajon polvon,
Qizlar ko'rib alvon-alvon,
Har yoqdan yig'ilib kelgan:
«Bunday yurgan qanday polvon,
O'zin boylab ahmoq qilgan,
Bilmaymiz ne ishda yurgan».
Qorajonbek otin burar,
Uyni aylanib ko'p yurar,
«Yangamiz topmadi xabar,
Agar bilsa chopib kelar,
Otni ushlab xizmat qilar,
Biy qiziga olib borar».

«Yangamiz ko'rmay qoldi. Mazmuni qizlar bexabar bo'ldi», — deb ko'p aylanib yurdi. «Ana, bir qalmoq o'zini chorib boylab yuribdi-yu», deb kuldi. Qorajon ko'p halak bo'ldi. Anaday pasqam yerga borib, otdan tushib, mahramlarga aytdi: — Meni chechib qo'yinglar, juda damim qaytib ketdi. Enasi tushkur bizni aldab ketgan ekan.

Otlanib Kashal g'orga qarab ketdi. Alplarning qoshiga yetdi. Alplarning ichiga borib, otdan tushib turibdi. Alplarning zo'ri, to'qson alpning zo'ri Ko'kaldosh polvon: — Qorajon, sen qayoqdan kelding? — dedi. Qorajon aytdi: — Biz o'zbakning qizidan, qalliq o'ynab kelayotirmiz. Ko'kaldosh alp turib aytdi:— Juvormak, o'larmisan, bir balo qilar-misan, akangning ko'zi tirik turganda chechangga qanday qalliqqa borasan?! Qo'shquloq degan alp turib aytdi: — Biz qalinidan qutulib qo'ygan qizga turtinib borib nima qilasan, bekor ahmoq bo'lasan, og'aynini bilmay, tiyina bersang, juvormak o'lasan, ahmoq bo'p nimaga borasan?! Bu so'zni aytib, alplar o'tirib, aroq-sharob ichib o'tirish qildi. Fayzi sahar vaqtida aroqqa shag'almast bo'lib, (Ko'kaman alp) Ko'kdo'nonni minib, bir o'zi ayrilib, ko'lga ovga chiqib ketdi. Ko'lda yurib choshkada ovdan qaytdi. Ko'lni yoqalab kelayapti.

Barchin Suqsuroy degan kanizi bilan qurut yoyadigan so'rining ostida o'tirib edi. Barchin shunday qaradi: ko'rdi, Ko'kdo'nonni o'ynatib, bir qalmoq kelayotir. Samarqandning minoriday zingkiyib, buti ayma-

shib ketgan zo'r qalmoq. Barchin: — Haddili zo'r qalmoq ekan, bizni ko'rib, aylanishib yurmasin, — deb o'rnidan turib, xirom bo'lib, uyiga kirib borayotib edi. Ko'kaman alpning ko'zi Barchinning sag'risiga tushib qoldi. Ko'kaman alp otning jilovini tortdi, o'z ko'nglida bu so'zni o'ylab borayapti: «Bular yotgan eliboy, bu qizlarga burilib borayin, bulardan borib qimiz so'rayin. Qimiz bersa, shu qizning bировini olaman, suv bersa, quruq qolaman, peshonamni shu yerdan sinab ko'raman, qanday bo'lsa, bir yoqli bo'laman», — deb burilib borib, qizlarga qarab, qimiz so'rab turgan yeri ekan:

Ustingga kiyganing gulgun qirmizi,
Aqlimni oladi jodugar ko'zi,
Ko'p bo'ladi eliboyning qimizi,
Bor bo'lsa, yo'q dema, o'zbakning qizi.
Yana bahor bo'lsa ochilar gullar,
Gulni ko'rsa mast bo'p sayrar bulbullar,
Maloyik suvratli, gul yuzli dilbar,
Qimiz so'rab menday polvon intizor,
Albatta yo'q dema, turgan sanamlar.
Davlatimdan sholi-sholdam o'rayman,
Gul tarzim sarg'ayib senga qarayman,
Bor bo'lsa, yo'q dema, o'zbakning qizi,
Bir kosa qimizni sendan so'rayman.
Shovqimga irg'iydi arabi tulpor,
Qimiz so'rdim, yuragimda dardim bor,
Qimiz dori dedi menga tabiblar,
Albatta yo'q dema, qaddingdan dilbar.
Qimiz so'rab mahtal bo'ldi zo'rabor,
Eliboyda qimiz degan ko'p bo'lar,
Albatta yo'q dema, turgan mushtipar.
Ko'kaman der Kashal g'ordan kelaman,
Ko'llarni sayr etib bunda yuraman,
Yoqalagan eliboyni ko'raman,
Eliboyda qimiz bor deb bilaman,
Sizlarga aylanib bunda kelaman,
Qimiz deyman, mahtal bo'lib turaman.
Ustingga kiyganing yashilman ko'kdi(r),
Dardimning dorisi qimiz bo'libdi,
Ul sababdan mahtal bo'lib turibdi,
Hayallatmay jo'nat mendayin bekdi,
So'raganda qimiz bermay ne bo'pti?!
Sendayin oyimni yaxshi ko'raman,
Ko'nglim tortib qimiz so'rab kelaman,
Qimiz bersang, juda duo qilaman.

Dardmanman, dardimdan forig' bo'laman,
Qimiz so'rab ko'p aylanib turaman.

Bu so'zni eshitib, Barchin ham Ko'kamanga qarab, bir so'z deb turgan ekan:

Maydon bo'lmay, bedov otlar chopilmas,
Ko'p chopilsa, xasa tulpor sobilmas,
Ketgin, qalmoq, mundan qimiz topilmas.
Har kim o'z elinda bekmi, to'rami,
Sumbulaning yarmi o'tib boradi,
Ahmoq qalmoq, endi qimiz bo'lami?!
Qalmoq, eshit endi so'ylagan tilni,
Egam onsot qilgay bunda mushkulni,
Bilsang, otam qo'yabergan qulunni.
Dardli qul dardimni kimga yorayin,
Qimiz so'rab men ham qayda borayin,
Yo'q qimizni qaydan topib berayin?!
Xazon bo'lmay bog'da gullar so'lmasa,
Egam mening aqli-hushim olmasa,
Senga beray desam qimiz bo'lmasa,
Ketgin, qalmoq, qaydin topib berayin.
Qimiz so'rab ko'p hayallab turasan,
Bo'lak yerdan so'ra, nima qilasan,
Necha so'zni menga lopi urasan,
Ketgin, qalmoq, bekor halak bo'lasan.
Otam davlatida o'ynab-kulaman,
Yolg'onchi dunyoda davron suraman,
So'zingga qaytarib javob beraman,
Yo'q qimizni qaydan topib beraman?!
Ko'p aynalib endi bunda turmagin,
Qimiz yo'qdir, o'zingni halak qilmagin.

Bu so'zni eshitib, Ko'kaman ham bir so'z deb turgan ekan:

Maydonda minardim bul to'bichoqti,
Xafa qilma, oyim, menday g'o'chchoqti,
Chayib bergin saba bilan ko'nakti.
Qimiz so'rab keldim mendayin nomdor,
Qimiz dori degan necha takkonlar,
Chayib bergin saba bilan ko'nakni,
Yaxshilikman aytgan so'zim shul bo'lar.
Sen ham bir-birovning ko'rar ko'zisan,
Balki shirin tilda so'ylar so'zisan,
Men bilaman Boysarining qizisan,
Qimiz bermay, ko'nglim naza qilasan,

So'z eshitgin mening aytgan tilimdan,
Achchiqlansam har ish kelar qo'limdan,
Musofir bo'p kelding Boysin elingdan,
Chiqib endi qimiz bergin qaddingdan,
Vahti xush bo'p ketsin Ko'kaman polvon.
Menday mard qolmasin kelgan yo'lidan,
Qimiz ichib ketsin qizning qo'lidan.
O'zbakning qizisan, turgan gajakdor,
Qimiz uchun ko'p bo'lganman intizor,
Qimiz bersang, mening ko'nglim topilar,
Berag'oyasang, oyim, bizga ne bo'lar,
Ko'nglingga og'ir olma sendayin dilbar,
Senga aytgan gapning salti shu bo'lar,
Yo'q demagin, sendan qimiz topilar.
Qalmoq elda men belgili to'raman,
Dushman ko'rsam sho'r ish — g'avg'o solaman,
G'animlarning ko'rsam boshin olaman.
To'qson alpning men ham biri bo'laman,
Dardim bor-da, qimiz so'rab kelaman.
Mendayin shunqorni xafa qilasan,
Qanday bo'lsa sen ko'nglingni bo'lasan,
Ketmayman, bir kosa qimiz berasan!

Bu so'zni Ko'kaman alpdan eshitib, Barchin kaniziga aytdi:

— Bu qalmoq qimizni bizdan irim bilan so'rayapti. Bir jom suv bergin, bizdan suvday sovib ketsin, umidini uzib ketsin. Bu so'zni eshitib, kanizi o'rnidan turib, jomni olib, tiniq suvni solib, Ko'kaman alpga uzatdi. Ko'kaman alp kosani ko'rib, qimizmi, deb qaradi, suv ekanini bilib, o'z ko'zi bilan ko'rib, achchig'i kelib, kanizning bilagiga qamchi bilan soldi. Jom jingirlab yerga tushib qoldi. Suqsur kaniz Ko'kaman alpdan bu zulmni ko'rdi. Ko'ngli buzilib, o'z holiga bir so'z deb turgan ekan:

Erisin, tog'larning qori erisin,
Yer ostida dushman tani chirisin,
Iloyim musofir yurti qurisin.
Quloq solmas mening aytgan tilima,
Achchiq qamchi urdi badbaxt qo'lisma,
Mushtiparman, qaramadi holisma,
Musofirmiz qalmoqlarning elida,
Eldan ko'chib bizlar bunda kelganmiz,
Qalmoqlardan ko'p taaddi ko'rganmiz,
Xudo qilganiga rozi bo'lganmiz,
Qamchi o'tib qonlar yig'lab qolganmiz.
Mung'ayib yig'laydi menday mushtipar,
Bu yurtlarda balki bizlar xoru zor,